हिताऽहितकारिणि प्रियतमे हिताऽहितचेष्टावती मध्यमा । अस्यास्तु व्यवहाराऽनुसारिणी चेष्टा । यथा ।

कान्ते साऽऽगसि कञ्चुकस्पृशि तया साचीकृतग्रीवया
मुक्ताः कोपकषायमन्मथशरक्रूराः कटाक्षाऽङ्कुराः ।

अमृतपदं प्राणदातृत्वं व्यञ्जयति । अतर्पि प्रीणितः । सुभगस्मितद्युतिपटीरपङ्कद्रवैः । सुभगा समीचीना या स्मितद्युतिः सैव पटीरपङ्कद्रवः सरसचन्दनानि तैः । सुभगपदं दुर्लभत्वं द्योतयति । द्युतिपदं कान्तस्वान्तभयनिवारकतामावेदयति । पङ्कपदं गाढतां गमयति । द्रवपदं साररूपतां व्यनक्ति । अचर्चि चर्चितः । किं च विलसद्विलोचनचमत्कृतैरम्बुजैः । विलसती प्रसन्ने ये विलोचने नयने तयोर्यानि चमत्कृतानि चमत्काराः कटाक्षा इत्यर्थः । तान्येवाऽम्बुजानि कमलानि तैः । विलसत्पदं दैर्घ्यं ध्वनयति । अम्बुजपदं सरसतां सा च कोपोदयाऽभावं ध्वनयति । अपूजि पूजितः । अन्यत्रापि स्वसदनमागतः सुहृच्छीतलस्वच्छसलिलचन्दनकुसुमैः संपूज्यते इति लौकिकम् । रूपकालङ्कारः । पृथ्वीवृत्तम् ॥ ८९ ॥

मध्यमामुदाहरति कान्तेति । का चित्कां चित्प्रत्याह सागसि साऽपराधे । एवं च कोपकारणमुचितमिति व्यज्यते । कान्ते नायके कञ्चुकस्पृशि चोलस्पर्शं कुर्वति सति । सान्त्व-

कान्तेति । सापराधे कान्ते सान्त्वनाद्यकृत्वैव कञ्चुकस्पर्शं कुर्वति सति कोपवशात् वक्रीकृतग्रीवया कोपेन कषायाः अत एव मन्मथशरवत्क्रूराः । तच्छराणां नूतनपल्लवरूपत्वेनारक्तता । कोपकलुषितमन्मथशरवत्क्रूराः । मन्मथीयत्वेन दुःसहता कटा-

साऽऽकूते दरहासकेसरवचोमाध्वीकधाराऽलसा
प्रीतिः कल्पलतेव का चन महादानीकृता सुभ्रुवा॥ ९० ॥

नाग्रकृत्यैवेत्यर्थः । स्पृशिपदं भयचकिततां व्यनक्ति । साचीकृतग्रीवया वक्रीकृतकण्ठ्या कोपवशादिति भावः । तया सुभ्रुवा नायिकया कोपकषायमन्मथशरक्रूराः कन्दर्पबाणकठिनाः । तद्बाणानां नूतनपल्लवरूपत्वेन रक्तता । यद्वा कोपेन कषायितः कलुषितः यः मन्मथः तद्वत्क्रूराः । मन्मथपदं दुःसहतामावेदयति । कटाक्षाङ्कुराः अपाङ्गच्छटाः । अङ्कुरपदं तीक्ष्णतां व्यनक्ति । मुक्ताः प्रेरिताः । किं च साकूते साऽभिप्राये चाटुवचनरचनाकारिणि सति दरहासकेसरवचोमाध्वीकधारालसा । दरमीषत् हासो हसितम् प्रसादादिति भावः । तदेव केसरं किञ्जल्को यस्मिन् । एवं विधं यद्वचो वचनं तदेव माध्वीकं मधु । मधु माध्वीकमद्ययोरित्यमरः । तस्य या धारा प्रसृतिस्तया ऽलसा निर्भरा । माध्वीकपदमुन्मादजनकतां व्यनक्ति । अलसपदं सविलासतां ध्वनयति । का चिदनिर्वचनीया प्रीतिः कल्पतेव कल्पलतावत् । कल्पलता

क्षाङ्कुरा मुक्ताः । अङ्कुरत्वेन तीक्ष्णता । साकूते साऽभिप्राये । चाटुवचनरचनाकारिणि सतीत्यर्थः । ईषद्धास एव प्रसादजन्मा केशरं यत्र तादृशवचोरूपमाध्वीकस्य धारा प्रसृतिः तया अलसा निर्भरा । माध्वीकत्वेनोन्मादकता । अलसत्वेन सविलासता । ईदृशी का चनाऽनिर्वचनीया प्रीतिः । मनोरथसम्पादकतया कल्पतेव दानीकृता । प्रीतेः सर्वाधिकत्वेन ॥ ९० ॥

हितकारिण्यपि प्रियतमे ऽहितकारिण्यधमा । एषैव च निर्निमित्तकोपना चण्डीत्यभिधीयते । अस्या निष्कारणकोपत्वादधमैव चेष्टा । यथा ।

प्रस्थाने तव यः करोति कमलच्छायां मुखाम्भोरुहे
श्रीखण्डद्रवधारया शिशिरया मार्गं पुरः सिञ्चति ।
तस्मिन् प्रेयसि विद्रुमद्रवनदीरिङ्गत्तरङ्गभ्रमि-
भ्रान्तक्लान्तसरोजपत्रसदृशा भूयो दृशा क्रुध्यसि॥९१॥

तुल्यत्वं च मनोरथसंपादकत्वात् । महादानीकृता दत्ता । प्रीतेः सर्वाऽधिकत्वेन दाने महती कल्पलतापि सकेसरमधुधारानिर्भरा भवति । मध्यात्वं चात्र स्फुटमेव । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९० ॥

अधमां लक्षयति हितेत्यादि ।

अधमामुदाहरति प्रस्थाने इति । का चित्सखी नायिकां प्रत्याह तव प्रस्थाने प्रयाणाऽवसरे निकटवाटिकाऽशोकविटपविकाशकरणायेति भावः । मुखाम्भोरुहे वदनकमले । अर्थात् त्वदीये । कमलच्छायां कमलेनातपनिवारणं साजती-

प्रस्थानेति । कमलच्छायामातपनिवारणाय प्रस्थाने उद्यानादिप्रयाणावसरं । तज्जातीयेन तस्य सेवाकरणात् प्रियस्याऽतिशयितप्रेमवत्ता तस्मिन्नपि विद्रुमस्य प्रवालस्य द्रवो यो निर्यासस्तस्य नदी तस्यां रिङ्गन्तः शोभाशालिनो ये तरङ्गाः तेषां यो भ्रमिरावर्तः तत्र भ्रान्तं भ्रमणं प्राप्तमत एव क्लान्तं म्लानं यत्सरोजपत्रं तत्सदृशया । अत्र विद्रुमपदेन रक्तता रिङ्गत्तरङ्गेत्यादिना चञ्चलता । भूयो वारं वारम् । अत्र सम्बुद्ध्यनुपादानेन नायिकाया अनुचितकार्यकारित्वं व्यज्यते ॥ ९१ ॥

विस्तरभिया प्रत्येकमेतासामुत्तममध्यमाऽधमभेदा नोदाहृता इति ।

विश्वासविश्रामकारिणी पार्श्वचारिणी सखी । अस्या मण्डनोपालम्भशिक्षापरिहासप्रभृतीनि कर्माणि ।

यत्त्वेऽपि कमलेन त्वन्मुखातपत्रारणरूपसेवाविधायकतया प्रियस्याऽतिशयितप्रेमवत्ता व्यज्यते । यद्वा सजातीये खेदाऽपनोदनमुचितमिति ध्वन्यते । किं च शिशिरया शीतलया श्रीखण्डद्रवधारया । श्रीखण्डस्य चन्दनस्य यो द्रवो रसस्तस्य धारा तया । पुरो मार्गम् अग्रिमं प्रयाणं सिञ्चति तस्मिन् तादृशे प्रयेसि प्रिये । विद्रुमद्रवनदीरिङ्गत्तरङ्गभ्रमिभ्रान्तक्लान्तसरोजपत्रसदृशा । विद्रुमाणां प्रवालानां द्रवो निर्यासस्तस्य या नदी तस्यां रिङ्गन्तः खेलन्तः । शोभाशालिन इत्यर्थः । तरङ्गाः तेषां भ्रमिरावर्तः तत्र भ्रान्तं भ्रमणं प्राप्तम् अत एव क्लान्तं म्लानिमापन्नं सरोजपत्रं तत्सदृशया । विद्रुमपदमारक्ततां द्योतयति । रिङ्गत्तरङ्गेत्यादिना चञ्चलत्वं व्यज्यते । पत्रपदं प्राशस्त्यं व्यनक्ति । भूयो वारं वारम् बहुवारमित्यर्थः । दृशा दृष्ट्या क्रुध्यसि कोपं प्रकटयसि । अत्र सम्बुद्ध्यनुपादानमनुचितकार्यकारित्वं नायिकायां ध्वनयति । अधमात्वं स्फुटमेव । उपमालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९१ ॥

प्रसङ्गात्सख्यादीन्निरूपयितुं सखीकार्याणि विभजते अस्या इत्यादि । उपालम्भः सनिन्दवचनम् ।

प्रसङ्गात्सख्यादीन्निरूपयति विश्वासेति। उपालम्भः सनिन्दवचनम् ।

तत्र मण्डनं यथा ।

स्तनकनकमहीधरोपकण्ठे
प्रियकरपल्लवमुल्लसत्प्रमोदम् ।
रहसि मकरिकामिषाल्लिखन्ती
कमलमुखी कमलैः सखीं जघान ॥ ९२ ॥

तत्र मण्डनमुदाहरति स्तनकनकेति । का चित्कां चिदाह स्तनकनकमहीधरोपकण्ठे । स्तनौ कुचौ तावेव कनकमहीधरौ स्वर्णगिरी तयोरुपकण्ठः सन्निहितप्रदेशः । कनकपदं गौरत्वं व्यनक्ति । महीधरपदं काठिन्योत्तुङ्गत्वे व्यञ्जयति । उपकण्ठ-पदं नायककरस्पर्शयोग्यत्वं ध्वनयति । मकरिकामिषात् पत्रा-वल्यादिलिखनव्याजात् उल्लसत्प्रमोदं सरोमाञ्चमित्यर्थः । कुच-स्पर्शादिति भावः । प्रियकरपल्लवम् प्रियस्य कान्तस्य हस्त-पल्लवम् । प्रियपदं लिखनौचितीं व्यनक्ति । पल्लवपदमरुणतां सा च काश्मीरादिलिखनौचित्यं द्योतयति । रहस्येकान्ते । एवं च नायके करकुचसम्बन्धौचित्यं ध्वन्यते । लिखन्ती सखी कमलमुखी नायिका । एवं च सन्तोषाऽतिशयो व्यज्यते । कमलैः क्रीडासरोजैः जघान ताडयामास । कथमपदमेव लिख-तीति भावः । यद्यप्येतत्परिहासोदाहरणमपि सम्भवति तथा-

स्तनकनकेति । उपकण्ठः सन्निहितप्रदेशः । कनकत्वेन गौरता महीधरत्वेन काठिन्योत्तुङ्गते । उपकण्ठपदेन उपरि नायककरस्प-र्शायोग्यता ध्वन्यते । मकरिकापत्रावली उल्लसत्प्रमोदं कुचस्पर्शेन सरोमाञ्चमित्यर्थः । प्रियकरत्वेन लेखनौचित्यम् । रहसि एकान्ते । तेन नायककरस्पर्शात्कुचसम्बन्धौचित्यम् । जघान अन्यदेव लिख-तीति धियेति । एतत्परिहासोदाहरणमपि वक्तुं शक्यम् । परिहासप-पदेन शब्दरूप एव गृह्यतइति के चित् ॥ ९२ ॥

उपालम्भो यथा ।

सान्द्रध्वानैर्मुखरितदिशः श्रेणयस्तोयदानां
धाराऽऽसारैर्धरणिवलयं सर्वतः प्लावयन्ति ।
तेन स्नेहं वहति विपुलं मत्सखी युक्तमेव
त्वं निःस्नेहो यदसि तदिदं नाथ मे विस्मयाय ॥९३॥

अत्र परिहासस्य शब्दरूपत्वेन तदभावान्न तदुदाहरणता ।
पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ९२ ॥

उपालम्भमुदाहरति । सान्द्रध्वानैरिति । का चिन्नायिकासखी नायकं वक्ति हे नाथ स्वामिन् । नाथपदं स्वेच्छाकार्यकारित्वं व्यञ्जयति । सान्द्रध्वानैरनवरतस्वनैः मुखरितदिशः मुखरिताः वाचालिताः दिशः ककुभो याभिस्ताः । तोयदानां मेघानां श्रेणयः पङ्क्तयः धारासारैः धरणिवलयं भूमण्डलं सर्वतः परितः प्लावयन्त्याप्लुतं कुर्वन्ति । तेन हेतुना मत्सखी । एवं चाऽस्मद्धृदयसदया नायिकेति ध्वन्यते । युक्तमेवाऽबाधितमेव विपुलं सातिशयं स्नेहं प्रेम । प्रेम स्नेहो ऽथ दोहदमित्यमरः । वहत्यङ्गीकरोति । तथाविधोद्दीपकपयोदपङ्क्तिविलोकनेन मद्विरहमसहमानः प्रियो ऽधुनैवाऽऽयास्यतीति धियेति भावः । तथात्वेपि यत्त्वं निःस्नेहः प्रेमशून्यो

सान्द्रेति । तेन निबिडशब्देन मेघधारासम्पातकरणभूवलयप्लावनेनमत्सखी । तेन स्ववत् सहृदयत्वं तस्या व्यज्यते । सातिशयं स्नेहं त्वद्विषयं वहति । तद्युक्तमेव । तथाविधोद्दीपनेन तदालोकनात्त्वदागमननिश्चयेन चेति भावः । तथात्वेपि यत्त्वं प्रेमशून्य इदमाश्चर्याय तथाविधोद्दीपनस्थायिगणनात् तथानुरागिण्यामप्यननुरागाच्चेति भावः । एवं च नायिका सहृदया त्वं तु दुर्हृदय इति सनिन्दवचनरूपोपालम्भो व्यज्यते ॥ ९३ ॥

शिक्षा यथा।

सानन्दमालि वनमालिविलोकनाय
निर्गच्छ कुञ्जमिति किं तु विचारयेथाः।
झङ्कारिणो मधुलिहो दिवसे भ्रमन्ति
रात्रौ पुनश्चपलचञ्चुपुटाश्चकोराः ॥ ९४ ॥

ऽसि वर्तसे तदिदं मे विस्मयायाऽऽश्चर्याय। तथाविधाऽनुरागशालिन्यामपि भवाननुरागीति कथं प्रियत्वमिति विस्मय इति भावः। मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ९३ ॥

शिक्षामुदाहरति सानन्दमिति। का चित्सखी नायिकां प्रत्याह हे आलि सानन्दं वनमालिविलोकनाय श्रीकृष्णसन्दर्शनाय कुञ्जं लतापिहितप्रदेशं निर्गच्छ प्रयाहि। किं त्विति वक्ष्यमाणं विचारयेथाः विचारय। किन्तत्। झङ्कारिणः सशब्दाः मधुलिहो भ्रमराः दिवसे दिने भ्रमन्ति सञ्चरन्ति।

सानन्दमिति। आलि कृष्णदर्शनाय कुञ्जं गच्छेति वक्ष्यमाणं विचारयेथाः। तदाह सशब्दा भ्रमरा इह दिवा भ्रमन्ति। एवं च त्वद्वदनाभिनवसौरभलोभागतालिनिगदितैः सर्वोऽपि त्वां ज्ञास्यतीति भावः। रात्रौ तु चन्द्रिकास्वादचपलचञ्चुपुटाश्चकोरा भ्रमन्ति। एवं च त्वद्वदनचन्द्रिकायामागतचकोरचञ्चुनिनदैस्तत्रापि स एव दोष इति भावः। अत्र समासोक्त्या मुखरदुर्जनानां दिवा भ्रमणेन दिवा गन्तुमशक्यम्। अत्र झङ्कारित्वेन सर्वत्र विज्ञातार्थावेदकत्वम्। मधुलिट्त्वेनोद्धृतत्वं वक्तव्यविवेकविधुरत्वं च व्यज्यते। रात्रौ चपलचञ्चुपुटाः पिशुना रात्रि रात्रिनिखिलजातवृत्तान्तावेदकाः चकोरा इव रात्रिव्यापारेण स्वोदरपूरका यामिका भ्रमन्ते। चौर्यादिबहुभयत्वाद्गमनमनुचितम्। एवं च तथा गन्तव्यं यथा केनापि न ज्ञायतइति व्यज्यते। के चित्तु मधुलिट्चकोरशब्दाभ्यां गानाऽधरलोलुपतरुणप्रतीत्या तद्रूपबाधकसत्त्वमित्याहुः ॥ ९४ ॥

परिहासो यथा ।

आगारभित्तिलिखितासु निवेदयस्व
कः सप्तमो दशसु मूर्तिषु लोकभर्तुः ।
इत्थं सखीजनवचः प्रतिपद्य सद्यः
सीता स्मितद्युतिभिरुत्तरयाञ्चकार ॥ ९५ ॥

एवं च त्वद्वदनाऽभिनवसौरभलोलुपतया ऽऽगतो लिपटली-निनादैः कोपि त्वां ज्ञास्यतीति व्यज्यते । ननु रात्रावेव ग-न्तव्यमत आह रात्रौ पुनश्चपलचञ्चुपुटाः । चपलानि चन्द्रि-कास्वादलम्पटानि चञ्चुपुटानि त्रोटिपुटानि येषां ते । च-ञ्चुस्त्रोटिरुभे समे इत्यमरः । चकोराः पक्षिविशेषाः । भ्र-मन्ति । एवं चापि त्वद्वदनाभिनवचन्द्रिकास्वादलम्पटानि चञ्चु-पुटानि येषां ते । चन्द्रिकापानायाऽऽगतचकोरचञ्चुनिनदैः यः कश्चन ज्ञास्यतीति तथा गन्तव्यं यथा न केनापि ज्ञायत-इति व्यज्यते । यद्वा झङ्कारिणो मुखराः मधुलिह इव मधु-लिहः दुर्जनाः । दिवसे भ्रमन्ति झङ्कारिपदेन विज्ञातमर्थं स-र्वत्रावेदयिष्यन्तीति द्योत्यते । मधुलिट्पदेन औद्धत्यं वक्तव्या-ऽवक्तव्ये विकटविधित्वं पापभीरुत्वाऽभावश्च व्यज्यते । रात्रौ पुनः चपलचञ्चुपुटाः पिशुनाः रात्रिगतनिखिलवृत्तान्तावेदकाः चकोरा इव । चकोरा हि यथा रात्रिव्यापारेणैव स्वोदरपूर्तिं कुर्वन्ति तथा रात्रिव्यापारप्रवीणा यामिका इत्यर्थः । भ्रमन्ति ।

आगारेति । अत्र लोकभर्तृत्वेन लज्जाहेत्वभावः । सखीजनत्वे-नाऽवश्योत्तरदानार्हता । अत्र हि तथाहसितेन मत्प्रियनामा ऽयमि-त्युत्तरितमिति भावः ॥ ९५ ॥

सख्याः परिहासवत् प्रियस्यापि परिहासः । यथा ।

भ्रूसंज्ञया ऽऽदिशासि तन्वि सखीं न वाग्भि-
रित्थं विहस्य मुरवैरिणि भाषमाणे ।
राधा चिराय दशनव्रणदूयमान-
बिम्बाधरा वदनमानमयाञ्चकार ॥ ९६ ॥

एवं च दिवा रात्रावपि दुर्जनयामिकादिबहुभयवत्त्वाद् गमनमनुचितमित्यवगत्य यदीच्छसि गन्तुं तदा गच्छ सुखेनेत्यौदासीन्यमावेद्यते । केचित्तु मधुलिट्चकोरशब्दाभ्यां गानाऽधरपानलोलुपतरुणप्रतीत्या तद्रूपबाधकसत्त्वमित्यप्याहुः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ९४ ॥

परिहासमुदाहरति । आगारेति । काचित्कांचिदाह आगारभित्तिलिखितासु विविधपुटभेदनकुड्यविद्यमानासु लोकभर्तुर्विष्णोः । लोकभर्तृपदकथनेन लज्जाहेत्वभावं द्योतयति । दशसु मूर्त्तिषु मत्स्याद्यवतारेषु सप्तमो ऽवतारः कः किंसंज्ञक इत्यर्थः । इति निवेदयस्व कथय । तन्नामग्रहणं कुर्विति भावः । इत्थं पूर्वोक्तप्रकारं सखीजनवचः सखीसमूहवाक्यम् । जनपदमनिवारणीयतां व्यनक्ति । वच इत्येकवचनं सकलसख्यैकरूपतां गमयति । सा चाऽवश्योत्तरदानार्हताम् । सद्यः शीघ्रम् । एवं च चातुर्यमभिव्यज्यते । प्रतिपद्य प्राप्य सीता स्मितद्युतिभिः हास्यदीप्तिभिः । एवं च लज्जावत्त्वमावेद्यते । उत्तरया-

भ्रूसंज्ञयेति । अत्र वागभावपूर्वकं भ्रूसंज्ञापनेनाऽधरदंशनज्ञानमावेद्यते । चिराय दशनव्रणदूयमानत्वेन वचनाऽसामर्थ्यम् । यद्वा चिरायेति नम्रीकरणे ऽन्वेति । लज्जावशाद्दानम्रता । अत्र दशनदंशप्रदर्शनेन परिहासः ॥ ९६ ॥

प्रियस्य परिहासवत् प्रियाया अपि परिहासः । यथा ।

दिव्यं वारि कथं यतः सुरधुनी मौलौ कथं पावको
दिव्यं तद्धि विलोचनं कथमहिर्दिव्यं स चाङ्गे तव ।
तस्माद् द्यूतविधौ त्वया ऽद्यमुषितो हारः परित्यज्यता-
मित्थं शैलभुवा विहस्य लपितः शम्भुः शिवायास्तु वः ९७

श्चकार उत्तरमाचख्यौ । एवं च तथाविधहसितेनैव मत्प्रियतमनामा ऽयमित्युत्तरमिति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ९५ ॥

प्रसङ्गात्परिहासं प्रियस्योदाहरति भ्रूसंज्ञयेति । हे तन्वि प्रियसखीं वयस्यां भ्रूसंज्ञया कटाक्षविक्षेपेण आदिशसि उपकरणसामग्र्यर्थमाज्ञापयसि । वाग्भिर्वचोभिः किमिति नादिशसीत्यम् अमुना प्रकारेण विहस्य । एवं चाऽधरदशनदंशाऽज्ञानमात्रद्यते । मुरवैरिणि मुरारौ भाषमाणे वदति सति चिराय बहुकालं दशनव्रणदूयमानबिम्बाऽधरा दशनक्षतक्लिश्यमानबिम्बोष्ठी । एवं च वचनरचनाऽसामर्थ्यमभिव्यज्यते । राधा वदनं मुखम् आनमयाञ्चकार नम्रीचकार । लज्जावशादिति भावः । यद्वा चिराय वदनम् आनमयाञ्चकारेति योजना । अत्र दशनदंशप्रदर्शनेन परिहासः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ९६ ॥

दिव्यं वारीति । सुरधुनीमौली इत्यनेन स्नेहवत्तया तदभ्यासवत्तया वा जलदिव्यं वा न निर्णायकमिति भावः । दिव्यं शपथविशेषः । एवमग्निदिव्यञ्च न निर्णायकम् । तस्य नयनत्वेन त्वदभिमतविधाननिपुणत्वात् । अहर्निशमङ्गसङ्गितया भुजगस्य त्वदधीनत्वेन त्वदभीष्टसम्पादकत्वाच्च । एवं दिव्यादिविधानं परिहृत्य हारापहारं सिद्धवत्कृत्याह शैलभुवेत्यनेन कठिनहृदयत्वं तेन परिहासयोग्यता तेन च तर्जनताडनकरणप्रवणत्वं व्यज्यते । शम्भुत्वेन कल्पाणकरणयोग्यता । द्यूतत्वेन चौर्यमिथ्यालापादियोग्यता ॥ ९७ ॥

दूत्यव्यापारपारङ्गमा दूती । तस्याः संघट्टनाविरहनिवेदनादीनि कर्माणि ।

प्रियपरिहासप्रसङ्गात् प्रियापरिहासमुदाहरति दिव्यमिति । पार्वती शिवं प्रत्याह हे शम्भो । यत्र यस्मात् मौलौ मस्तके । एवं चातिशयप्रेमाऽऽवेद्यते तेन च साहाय्यकारित्वम् । सुरधुनी मन्दाकिनी । एवं चाऽन्यथाविधानसामर्थ्यं द्योत्यते । यतः वारि जलं दिव्यं शपथविशेषः । कथं, न युक्तमित्यर्थः । तथा पावको वह्निः दिव्यं कथं यतस्त्वद्विलोचनं विलोचयति तन्नयनम् । एवं च त्वदाभिमतविधाननिपुण एवाऽयमनल इति व्यज्यते । तथा अहिः सर्पः कथं दिव्यं यतः स चाऽहिस्त्वाङ्गे देहे । एवं चाऽहर्निशाऽङ्गसङ्गशालिनो भुजङ्गस्य त्वदधीनतया त्वदभीष्टसम्पादकत्वमेवेति ध्वन्यते । एवं दिव्यादिविधानं परिहृत्य हाराऽपहारं सिद्धवत्कृत्याह तस्माद्धेतोः अत्र द्यूतविधौ द्यूतप्रसङ्गे । एवं च चौर्यमिथ्याभिलापादि नियतमिति व्यज्यते । मुषितश्चोरितः हारो मुक्ताभूषणम् परित्यज्यताम् । एवं च दैन्याऽभावो द्योत्यते तेन च स्वास्मिन्नाधिक्यम् । इत्थममुना प्रकारेण शैलभुवा पार्वत्या । एवं च काठिनाऽन्वयवत्त्वं द्योत्यते तेन च तर्जनताडनकरणप्रवणत्वं च । विहस्येति परिहासो व्यज्यते । लपित उक्तः शम्भुः शङ्करः । एवं च कल्याणकरणं सुकरमिति व्यज्यते । वो भवतां शिवाय कल्याणायाऽस्तु । अत एव पार्वतीकृतस्मितपरिहासतया भयविहीनस्य कल्याणकरमुचितमिति ध्वन्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९७ ॥

प्रसङ्गाद् दूतीं निरूपयति दूत्येति । दूत्ये रचनाविषये विशेषनैपुण्यवतीत्यर्थः ।

संघट्टनं यथा ।

अञ्चति रजनिरुदञ्चति
तिमिरमिदं चञ्चति मनोभूः ।
उक्तं न त्यज युक्तं
विरचय रक्तं मनस्तस्मिन् ॥ ९८ ॥

प्रसङ्गाद् दूतीं निरूपयति । दूत्येति । दूतस्य कर्म दूत्यम् । दूतवणिग्भ्यां चेति यत् । तस्य व्यापारो रचनाविशेषः तस्य पारङ्गमा तद्विषये नैपुण्यवती । सा किं क्रियावतीत्याह तस्या इति ।

प्रथमोद्दिष्टत्वात् सङ्घट्टनमुदाहरति । अञ्चतीति । काचिद् दूती नायिकां प्रत्याह हे सखि । एवं च हितोपदेशार्हत्वं द्योत्यते । रजनी रात्रिः अञ्चति समायाति । किं च तिमिरं तामिस्रम् उदञ्चति प्रकटीभवति । एवं च गमनयोग्यता । अगमने भयं दर्शयति । मनोभूर्मदनः । तेन अनिवारणीयत्वं द्योत्यते । अञ्चति हृष्यति । विजयसाधनसिद्धयेति भावः । अगमने शितशरस्त्वां ताडयिष्यतीति ध्वन्यते । अगमने प्रतिज्ञाहानिरूपं

अञ्चतीति । समायातीत्यर्थः । उदञ्चति प्रकटीभवति । अनेन गमनयोग्यता । अगमने बाधकमाह । च परं मनोभूः तेनाऽनिवारणीयता । चञ्चति हृष्यति । विजयसाधनासिद्ध्येति भावः । एवं चाऽगमने विषमशरस्त्वां शरैस्ताडयिष्यति इति व्यज्यते । उक्तं प्रतिज्ञातम् । अर्थान्नायकसविधगमनं न त्यज्य । एवञ्चाऽगमने प्रतिज्ञाभङ्गरूपं महद्बाधकमिति भावः । कर्तव्यमाह । तस्मिन्निति । दूतीति पाठे नायकोक्तिरियम् । हे दूति रजन्यादिरञ्चति । अतस्तद्वशीकरणे निपुणं यदुक्तं मदग्रे प्रतिज्ञातं तन्नत्यज । सर्वं स्मृत्वाऽनुतिष्ठेत्यर्थः । ननु अस्मृतं च त्यक्ष्यामि तत्राह तस्मिन् उक्ते मनः रक्तमासक्तं विरचय । तेन तदनुसन्धानपूर्वकमेव गच्छ येन विस्मरणं न भवतीत्यर्थः ॥ ९८ ॥

विरहनिवेदनं यथा ।

चक्रे चन्द्रमुखी प्रदीपकलिका धात्रा धरामण्डले
तस्या दैववशाद्दशाऽपि चरमा प्रायः समुन्मीलति ।

बाधकमाह उक्तं प्रतिज्ञातम् अर्थान्नायकसविधे गमनं न त्यज । एवं च स्ववचनपरित्यागादन्यत् किमपि बाधकं नास्तीति द्योत्यते । यत्कर्तव्यं तदाह तस्मिन्नायके मनः रक्तमनुरागि रचय । इदं युक्तम् । दूतीति पाठे नायिकोक्तिरियं हे दूति रजनिः अश्नाति प्राप्नोति । इदन्तिमिरमुदश्नाति उद्गच्छति । मनोभूः चश्नाति नृत्यति हर्षादिति भावः । तावता किमित्यतआह युक्तं तद्वशीकरणं निपुणं यदुक्तं मदग्रे प्रतिज्ञातं तन्न त्यज तन्मध्यतः किमपि मा मुञ्चेत्यर्थः । स्मृते न त्यक्ष्यसि किं तु विस्मरिष्यसीत्यत आह तस्मिन् उक्ते मनः रक्तम् आसक्तं विरचय । अन्यथोपेक्षया विस्मरिष्यसीति गुणनिकां कुर्वन्ती गच्छेत्यर्थः । उपगीतिर्वृत्तम् ॥ ९८ ॥

विरहनिवेदनमुदाहरति चक्रइति । का चिद् दूती श्रीकृष्णं प्रत्याह भो कृष्ण चन्द्रमुखी । एवं च प्रकाशकारित्वं व्यज्यते । राधा गोपिका धरामण्डले प्रदीपकलिका चक्रे कृता धात्रा विधात्रा । कर्मणि लिट् । किं तावतेत्याह दैववशाददृष्टयोगात् । एवं च तत्र नाऽपराध इति व्यज्यते । तस्या राधायाः चरमापि अन्त्यापि दशा ऽवस्था प्रायो बाहुल्येन

चक्रइति । का चिद् दूती कृष्णं प्रत्याह । हे कृष्ण सा चन्द्रमुखी धात्रा भूमण्डले प्रदीपकलिका चक्रे । अनेन रमणीयताऽतिशयः । तस्याश्च दैववशात् । एवं च तवाऽनपराध इति भावः । चरमापि दशा

तद् ब्रूमः शिरसा नतेन सहसा श्रीकृष्ण निक्षिप्यतां
स्नेहस्तत्र तथा यथा न भवति त्रैलोक्यमन्धं तमः॥९९॥

इति नायिकानिरूपणम् ॥

समुन्मीलति समुदेति । तेन नम्रेण शिरसा प्रणामपुरःसरमित्यर्थः । वयं ब्रूमः । तेन विज्ञापनाफलसंपादनौचित्यं व्यज्यते । तत्किमित्यत आह श्रीकृष्ण सहसा । शरत्कालीनवृष्टिरिवाऽऽकस्मिक इत्यर्थः । तत्र राधालक्षणदीपकलिकायां स्नेहः प्रेम निक्षिप्यतामासज्यताम् । यथा च एतत् त्रैलोक्यं चातुर्वर्ण्यादित्वात् ष्यञ् । अन्धं लावण्यसारसंसाराऽदर्शकं न भवति । एवं च त्वत्कृपया विना राधारूपदीपनिर्वाणे सति न कोऽपि कुत्रापि सौन्दर्यं पश्येत् एवं च त्रिभुवनाऽभिरामा राधाऽवश्यं त्वत्प्रसादं विना न जीविष्यतीति व्यज्यते । अन्यत्रापि दीपदशा निर्वाणं यान्ती स्नेहेन सहिता प्रकाश्यते इति लौकिकम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९९ ॥

इति श्रीमदनन्तपण्डितविरचितायां व्यङ्ग्यार्थकौमुद्यां
नायिकानिरूपणम् ॥

समुन्मीलति तत्ततो हेतोर्ब्रूमः । बहुवचनेन विज्ञापनाफलसम्पादनौचिती व्यज्यते । नतेन शिरसा प्रणामपुरःसरमित्यर्थः । सहसा तत्कालमेव अन्धं लावण्यसारसंसाराऽदर्शकं तमस्तद्रूपं यथा न भवति तथा कुरु इत्यर्थः । एवं च त्रिभुवनाऽभिरामा सा त्वत्प्रसादं विना न जीविष्यतीति व्यज्यते । अन्यापि दीपदशा निर्वाणं यान्ती स्नेहेन प्रकाश्यतइति लौकिकम ॥ ९९ ॥

इति नायिकानिरूपणम् ॥

शृङ्गारस्योभयनिरूप्यत्वान्नायकोऽपि निरूप्यते। स च त्रिविधः पति,रुपपति,र्वैशेषिकश्चेति।

विधिवत्पाणिग्राहकः पतिः। यथा।

त्वं पीयूषमयूख मुञ्च शिशिरस्निग्धान् सुधाशीकरान्
त्वं भोगीन्द्र विलम्बसे किमु फणाऽऽभोगैः शनैर्वीजय।

नायकनिरूपणे उपोद्घातसंगतिं दर्शति शृङ्गारस्येति। उभयनिरूप्यत्वात् नायिकानायकोभयनिरूपणाधीननिरूपणत्वादित्यर्थः। यद्यपि कारणतावच्छेदकाऽवच्छिन्नं यत्तत्कारणनिरूपणेऽपि कार्यनिरूपणं भवत्येवेत्यतस्तन्निरूपणमनर्थकं तथापीह यथा नायकीयशृङ्गारालम्बनविभावत्वेन नायिकानिरूपणं तथा नायिकीयशृङ्गारालम्बनत्वेन नायकनिरूपणमित्येतन्निरूपणमर्थवत्। तद्विभागमाह स चेत्यादिना। तत्र प्रथमोद्दिष्टत्वात् पतिं लक्षयति विधिवदिति। विधिवत्पाणिग्रहणकर्तृत्वम्। विधिपदोपादानादविधिमत्तत्कर्तृके नाऽतिव्याप्तिः। वस्तुतस्तु तत्प्रतियोगिकतया पाणिग्रहणस्य भिन्नत्वान्नैकं पतित्वम्।

पतिमुदाहरति त्वं पीयूषेति। शिवोक्तिरियम्। हे पीयूषमयूख अमृतकिरण चन्द्र। शिशिरान् शीतलान् स्निग्धान् सान्द्रान् सुधाशीकरान् अमृतलवान् मुञ्च

नायकनिरूपणे उपोद्घातसङ्गतिमाह शृङ्गारस्येति। उभयनिरूप्यत्वात्। उभयनिरूपणाधीननिरूपणविषयत्वादित्यर्थः। नायकीयशृङ्गारालम्बननायकनिरूपणमिति भावः। वस्तुतस्तु तत्प्रतियोगिकपाणिग्रहस्य भिन्नत्वात् नैकं पतित्वमिति बोध्यम्।

त्वं पीयूषमयूखेति। पीयूषममृतम्। शिशिरस्निग्धान् शीतलसान्द्रान्। स्निग्धं तु मसृणं सान्द्रमिति महार्णवः। सुधाशीकरान्

त्वं स्वर्वाहिनि किं च सिञ्च सलिलैरङ्गैः शिरीषोपमैः
सेयं शैलसुता कठोरमहसः कान्त्या पथि क्लाम्यति॥ १००॥

अनुकूलदक्षिणधृष्टशठभेदात्पतिश्चतुर्द्धा !

सार्वकालिकपराङ्गनापराङ्मुखत्वे सति सर्वकालमनुरक्तो ऽनुकूलः। यथा।

विसृज। अर्थाच्छैलसुताशरीरे। हे भोगीन्द्र भुजगराज त्वं किमु विलम्बसे किं विलम्बं कुरुषे। एवं च विलम्बो न विधेय इति व्यज्यते। इदं सर्वत्रान्वेति। फणाभोगैः फणाविस्तारैः शनैर्मन्दं वीजय व्यजनानिलं संपादय। भो स्वर्गवाहिनि सलिलैः पथि मार्गे सिञ्च सेकं कुरु। स्वर्वाहिनीपदं भूतले सलिलसेककरणसौकर्यमभिव्यञ्जयति। एवं च चन्द्रस्वर्गङ्गाभ्यर्थनाफलयोरेकत्वेन न कोपि विशेष इति परास्तम्। किमर्थमुपदेश इत्यत आह सेयं सकलजनविदितप्रभावा शैलसुता पर्वतपुत्री कठोरमहसः चण्डरश्मेः कान्त्या दीप्त्या क्लाम्यति ग्लायति। ननु पर्वतपुत्र्याः कथं चण्डरश्मिकान्त्या क्लान्तिरत आह शिरीषोपमैः शिरीषपत्रकोमलैः अङ्गैर्गात्रैः। उपलक्षिता। एवं च पर्वतपुत्रीत्वेन कठिनत्वं नाशङ्क्यम्। च-

सुधाकरणान् सिञ्चेति। मार्गमिति शेषः। स्वर्वाहिनीत्वेन भुवि सेककरणसौकर्यं व्यज्यते। सेयं सकलजनविदितसौकुमार्या। अत्र शैलसुतेत्यनुचितम्। यद्वा सार्वकालिकहिमाऽभ्यासवत्तयोष्णस्य दुःसहत्वं व्यज्यते। कान्तिर्दीप्तिः॥ १००॥

सार्वकालिकेति। दक्षिणे ऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम्। तादृशि विधिवत्पाणिग्राहके रूपादिहीनतया नायिकायामननुरागिण्यतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम्।

पृथ्वि त्वं भव कोमला दिनमणे त्वं शैत्यमङ्गीकुरु
त्वं वर्त्मन् लघुतां प्रयाहि पवन त्वं खेदमुत्सारय ।
सान्निध्यं श्रय दण्डकावन गिरे निर्गच्छ मार्गाद्बहिः
सीता ऽसौ विपिनं मया सह यतो निर्गन्तुमुत्कण्ठते ॥ १ ० १ ॥

न्द्रादित्रयस्य स्वाधीनत्वेनाद्यव्यासङ्गपरिहारपुरःसरमेतद्विधेय-मित्याज्ञाऽर्हत्वम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०० ॥

पतिं विभजते । अनुकूलेत्यादि । तत्राऽनुकूलं लक्षयति सार्वकालिकेति । सर्वकाले भवं सार्वकालिकम् । दक्षिणे ऽति-व्याप्तिपरिहाराय सप्तन्तम् ।

अनुकूलमुदाहरति पृथ्वीति । विमलकमलदलाङ्ग्याः कामिन्याः श्रमसम्भावनया सदयहृदयो विपिनगमनाव-सरे श्रीरामः पृथ्व्यादीन् प्रार्थयते हे पृथ्वि पृथोः राज्ञ इयं तत्सम्बोधनं हे वसुमति । एवं च महत्सम्बोधिततया प्रार्थनासम्पादनाप्रवणत्वं व्यज्यते । त्वं कोमला भव । एवं च पृथिव्यास्तज्जननीत्वे ऽपि स्वयं तथाविधप्रार्थनाकरणे-नाऽतिशयितप्रेमाऽऽवेद्यते । किं च दिनमणे त्वं शैत्यं शीतल-तामङ्गीकुरु । मणिपदं तत्करणसमर्थतां व्यनक्ति । एवं च स्वस्य सूर्यवंशतया प्रार्थनौचित्यं तस्य तत्संपादनौचित्यं

पृथ्वीति । अतिसुकुमारप्रियाश्रमसम्भावनया गमनावसरे पृथ्व्यादीन्प्रार्थयते । पृथ्व्यास्तज्जननीत्वे ऽपि स्वयं प्रार्थनाकरणेनाऽति-शयितं प्रेमाऽभिव्यज्यते । दिनमणे इति मणित्वेन तत्करणसमर्थता स्वस्य सूर्यवंशत्वेन प्रार्थनौचित्यं व्यज्यते । वर्त्मन् मार्ग लघुताम-ल्पताम् । खेदं श्रमम् । हे दण्डक दण्डका वनविशेषस्य संज्ञा । क चित्तु दण्डकावनेति पाठः । तत्र घनान्तं सम्बोधनम्? ॥ १०१ ॥

सकलनायिकाविषयकसमसहजाऽनुरागो दक्षिणः। यथा।

एतत्पुरः स्फुरति पद्मदृशां सहस्र-
मक्षिद्वयं कथय कुत्र निवेशयामि।
इत्याकलय्य नयनाम्बुरुहे निमील्य
रोमाञ्चितेन वपुषा स्थितमच्युतेन ॥ १०२ ॥

द्योत्यते। हे वर्त्मन् मार्ग लघुतामल्पतां प्रयाहि प्राप्नुहि। हे पवन त्वं खेदं श्रमम् उत्सारय निवारय। किं च दण्डकावन दण्डकारण्य दण्डकया राक्षस्या ऽधिष्ठितं वनं दण्डकावनम्। तत्सम्बोधनम्। सांनिध्यं नैकट्यमङ्गीकुरु। गिरे पर्वत मार्गाद्बहिः दूरे निर्गच्छ। केचित्तु दण्डकावनगिरे दण्डकारण्यसम्बन्धिपर्वत सान्निध्यं श्रय मार्गाद्बहिर्निर्गच्छेत्याहुः। किमर्थमिदमत आह यतो हेतोः इयं सीता मया सह वनं गन्तुमुत्कण्ठते वाञ्छतीत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०१ ॥

दक्षिणं लक्षयति। सकलेति। अशेषनायिकाविशेषाऽन्यूनाऽनधिकाऽकृत्रिमाऽनुरागवत्त्वमित्यर्थः। अन्यूनाऽनधिकपदो-

सकलेति। समः अन्यूनाऽधिकः। सहजः अकृत्रिम इति कार्यानुरूपनायिकाऽनुरागवच्चतुरव्युदासाय। कृत्रिमाऽनुरागवत्त्वान्निरासाय सहजेति।

एतत्पुर इति। एनां किं नावलोकयसीति वादिनं कश्चित्कृष्ण आह। पुरः अग्रे स्फुरतीत्यनेनाऽतिशयितसौन्दर्यं व्यज्यते। इत्याकलय्यालोक्येत्यर्थः। अम्बुरुहत्वेनानन्दाश्रुवत्ता ऽऽवेद्यते। वपुषा करणेन रोमाञ्चितेनाऽच्युतेन स्थितमित्यन्वयः। यद्वा रोमाञ्चितेन वपुषोपलक्षितेनाऽच्युतेन स्थितमित्यन्वयः। यत्तु अत्र रतेरकऽत्रापर्याप्त्या र-

भूयो निःशङ्ककृतदोषोऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रश्रयपरायणो धृष्टः । यथा ।

पादानात्कार्याऽनुरूपन्यूनाऽधिकाऽनुरागशालिचतुरव्युदासः । अकृत्रिमपदेन च कृत्रिमाऽनुरागिशठनिरासः ।

दक्षिणमुदाहरति एतदिति कृष्णोक्तिरियम् । हे सखे पद्मदृशां कमलनयनानाम् एतत्सहस्रं पुरोऽग्रे स्फुरति । सहस्रसङ्ख्याकाः कामिन्यः पुरतः स्फुरन्तीत्यर्थः । स्फुरन्तीत्यनेन कान्तिविशेषशालिता व्यज्यते । अतोऽक्षिद्वयं नयनयुगलं कुत्र निवेशयामि इत्याकलय्य विचार्य कथय । एवं च नायिकानां बहुलत्वात् नयनयोश्चाऽबहुत्वात् कथं निवेशनमिति भावः । इत्युक्त्वा नयनाम्बुरुहे नयनकमले निमील्य वपुषा देहेन करणेन रोमाञ्चनेन सञ्जातरोमोद्गमेन अच्युतेन स्थितम् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १०२ ॥

नाभासत्वमिति तन्न । नायिकाया बहुनायकविषयकरतेराभासत्ववत् नायकस्य बहुनायिकाविषयकरतेराभासत्वे मानाऽभावात् । न चाऽनेकनायिकाविषयाया धर्मशास्त्रनिषिद्धत्वेन तथात्वमिति वाच्यम् । अनेकस्य तत्राऽप्रयोजकत्वात् । कामशास्त्रादिविरुद्धरतेरेवाभासत्वप्रयोजकत्वाच्च । अत्रोदाहरणे नायिकासु परकीयात्वप्रतिपादकाभावाच्च । मुनिगुरुपत्नीगतनायाच्चाभासत्वमिति भरतसूत्रे उक्तत्वेन नायिकाविशेषविषयकरतेरतथात्वेन दोषलेशाऽभावाच्च । अत्राहुः । मीलनहेतुप्रतिसन्धानसत्त्वात् विगलितवेद्यान्तरत्वाऽभावेन नास्य सरसतेति ॥ १०२ ॥

भूयो निःशङ्केति । बहुतरनिर्भयाऽपराधजनकत्वे सति बहुनरतिरस्कारादगणकत्वे सति विनयपरायणत्वमित्यर्थः । निर्भयपदेन शठव्युदासः । सत्यन्तेन विशेषणाऽभावप्रयुक्तविशिष्टाभावपरतया तन्निरास इत्याहुः । द्वितीयसत्यन्तेन मानिनायिकव्युदासः ।

बद्धो हारैः करकमलयोर्द्वारतो वारितोऽपि
स्वापं ज्ञात्वा पुनरुपगतो दूरतो दत्तदृष्टिः ।
तल्पोपान्ते कनकवलयं मुक्तमन्वेषयन्त्या
दृष्टो धृष्टः पुनरपि मया पार्श्वएव प्रसुप्तः ॥ १०३ ॥

धृष्टं लक्षयति भूय इत्यादि । बहुतरनिर्भयाऽपराधजनकत्वे सति बहुतरतिरस्काराऽगणकत्वे सति विनयपरायणत्वमित्यर्थः । सत्यन्तेन विशेषणाऽभावप्रयुक्तविशिष्टाऽभावतया शठनिरासः । द्वितीयसत्यन्तेन मानिनायकव्युदासः ।

धृष्टमुदाहरति बद्ध इति । का चिन्नायिका सखीं प्रत्याह द्वारतो देहलीतः वारितोऽपि तिरस्कृतोऽपि अर्थात्परिजनैः । किं च हारैः पुष्पमालाभिः करकमलयोर्हस्तपद्मयोर्बद्धोऽपि स्वापं निद्राम् अर्थान्मम ज्ञात्वा सम्भाव्य दूरतो व्यवहितप्रदेशात् दत्तदृष्टिः मदिङ्गितज्ञानायेति भावः । पुनरुपगतः पुनरागतः । ततोऽपि तल्पान्ते शयनीयप्रान्ते मुक्तं स्थापितं रात्रौ नाऽलंकृतं सुवर्णवलयं कनककटकम् अन्वेषयन्त्या मया पार्श्वे पृष्ठभागे एकदा स्वापान्निवारितोऽपि सुप्त एव धृष्टो निःशङ्को दृष्टः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १०३ ॥

द्वारतो वारितोऽपि परिजनैरिति शेषः । ज्ञात्वा सम्भाव्य मदिङ्गितज्ञानाय दूरतः व्यवहिते दत्तदृष्टिः । मुक्तं तावताऽपि तस्य पापीयसो विरहेण कार्श्यात् गलितम् । यद्वा नालङ्कृतं स्वप्यादित्यागमनात्त्यक्तम् । यद्वा विरहेणाऽसह्यत्वान्मुक्तमन्वेषयन्त्या स्थलविस्मरणात्तदज्ञानाद्वा तदन्वेषणम् । अत्र करादिबन्धेनाऽनयकारित्वं द्योत्यते । निवारितविनयपरायणत्वे स्फुटे एव ॥ १०३ ॥

कामिनीविषयककपटपटुः शठः। यथा।

मौलौ दाम विधाय भालफलके व्यालिख्य पत्रावलीं
केयूरं भुजयोर्निधाय कुचयोर्विन्यस्य मुक्तास्रजम्।
विश्वासं समुपार्जयन्मृगदृशः काञ्चीनिवेशच्छलात्
नीवीग्रन्थिमपाकरोति मृदुना हस्तेन वामभ्रुवः॥१०४॥

शठं लक्षयति कामिनीति। सापराधत्वे ऽपि वञ्चनानिपुणत्वमित्यर्थः।

शठमुदाहरति मौलाविति। मस्तके दाम मालां विधाय कृत्वा भालफलके कपोलतले पत्रावलीं मकरिकादिरचनां व्यालिख्य भुजयोः केयूरं भूषणे निधायाऽऽसज्य कुचयोर्मुक्तास्रजं विन्यस्य मृगदृशो मृगदृक्पदं मामयं वञ्चयिष्यतीति तत्क्रियाऽवधानमभिव्यञ्जयति। विश्वासं समुपार्जयन्नुत्पादयन् काञ्चीनिवेशच्छलात् रशनास्थापनव्याजात् मृदुना हस्तेन शनैरित्यर्थः। वामभ्रुवः कुटिलभ्रुवः। एवं च वचनाऽयोग्यत्वं द्योत्यते। एतेन मृगदृश इत्यनेनैव चारितार्थ्येऽपि वामभ्रुव इत्यनर्थकमित्यपास्तम्। नीवीग्रन्थिमपाकरोति। रिरंसयेति भावः। शठत्वं चाऽत्र स्फुटमेव। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ १०४॥

कामिनीति। सापराधत्वे सति वञ्चनानिपुणत्वमित्यर्थः।

मौलाविति। दाम मालाम्। भालफलकत्वेन विशालता। तथा लिखनयोग्यता। मृगदृशः मृगयतीति व्युत्पत्त्या तत्क्रियाऽवधानमनेन व्यज्यते। वामभ्रुवः वक्रभ्रुवः। तेन वञ्चनायोग्यत्वं व्यज्यते। एतेन मृगदृश इति सिद्धे वामभ्रुव इति व्यर्थमित्यपास्तम्। शठत्वं चाऽत्र स्फुटम्॥ १०४॥

आचारहानिहेतुः पतिरुपपतिः । यथा ।

शङ्काशृङ्खलितेन यत्र नयनप्रान्तेन न प्रेक्ष्यते
केयूरध्वनिभूरिभीतिचकितं नो यत्र वा ऽऽश्लिष्यते ।
नो वा यत्र शनैरलग्नदशनं बिम्बाधरः पीयते
नो वा यत्र विधीयते च मणितं तत्किं रतं कामिनोः ॥ १०५ ॥

उपपत्तिं लक्षयति आचारेति । तमुदाहरति शङ्केत्यादि । यत्र रते शङ्काशृङ्खलितेन शङ्कया भयेन शृङ्खलितं निबद्धं तेन नयनप्रान्तेन नेत्रप्रान्तेन न प्रेक्ष्यते । शृङ्खलितपदेन प्रसरणाऽभावो द्योत्यते । यत्र वा केयूरध्वनिभूरिभीतिचकितं केयूरं बाहुभूषणं तस्य ध्वनिर्निनादः तेन भूरिभीतिः बहुतरभयं तेन चकितं निश्चलं नाऽऽश्लिष्यते नाऽऽलिङ्ग्यते । यत्र वा अलग्नदशनं दन्तसम्बन्धं विना दन्तक्षते जाते कैश्चिद्विज्ञातव्यमेतदिति धियेति भावः । अत एव शनैर्मन्दं बिम्बाधरो बिम्बतुल्याधरोष्ठः । बिम्बपदमाकारविशेषं व्यनक्ति । न पीयते यत्रैतादृशं चुम्बनं नेत्यर्थः । यत्र वा मणितं रतिकूजितं न विधीयते न श्रुतिविषयीक्रियते सर्वमेतत्प्रच्छन्नकामित्वात् । कामिनोः स्त्रीपुंसोश्च परस्पराऽनुरक्तत्वं व्यज्यते । तत्किं रतम् । तत्किम्

शङ्केति । यत्र रते भयशृङ्खलितेन नयनप्रान्तेन न प्रेक्ष्यते शृङ्खलितत्वेन प्रसरणाऽभावो व्यज्यते । यत्र च केयूरनादकृतबहुभयेन कृत्वा चकितम् आकस्मिकं नाश्लिष्यते भयस्य चाकिताश्लेषाभावे हेतुत्वम् । यत्र च शनैर्न लग्ना अपि किं तु दृढं लग्ना दशना यत्र क्रियायां यथा भवति तथा बिम्बाधरो न पीयते । किं च यत्र मणितं रतिकूजितमपि न विधीयते न श्रुतिविषयीक्रियते । कचित्तु निधीयते । सर्वमेतत्प्रच्छन्नकामित्वात् । तत्किं रतम् । आचारविनाशकत्वं स्फुटमेव । अत्रैतादृशप्रतिसन्धानत्वाद्विगलितवेद्यान्तरत्वाऽभावात्कथं रसपोष इति विभाव्यमिति के चित् ॥ १०५ ॥

उपपतिरपि चतुर्द्धा। परं तु शठत्वं तत्र नियतम्। अनियताः परे। बहुलवेश्योपभोगरसिको वैशिकः। यथा।

काञ्चीकलक्वणितकोमलनाभिकान्ति

पारावतध्वनितचित्रितकण्ठपालिम्।

सम्भोगः यत्रैतादृशचेष्टिताऽभाव इत्यर्थः। आचारविनाशकत्वं स्फुटमेव। अत्रैतादृशप्रतिसन्धानसत्त्वाद्विगलितवेद्यान्तरत्वाऽभावात्कथं रसपरिपोष इति विभावनीयम्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ १०५॥

उपपतिरप्युक्तभेदैरनेकविध इत्याह उपपतिरपीति। अनुकूलादिभेदेनेत्यर्थः। नन्वनुकूलत्वस्य पतिधर्मत्वेनोपपतिधर्मत्वं कथमिति चेत्। अत्र पराङ्गनापदेन तदितरकामिनीमात्रमभिधीयते। यद्वा ऽत्र शठत्वव्याप्यमेवानुकूलत्वमिति न कश्चिद्दोषः। वैशिकं लक्षयति बहुलेत्यादि।

वैशिकमुदाहरति काञ्चीति। कोपि नायको ऽनिर्वचनीयगुणस्तादृशं सखायं प्रत्याह हे सखे काञ्चीकलक्वणितकोमलनाभिकान्ति काञ्च्या रशनायाः कलं मधुराऽस्फुटं तादृशं क्वणितं शिञ्जितं यस्मिन्स चासौ कोमलो ऽभि-

चतुर्धेति। अनुकूलादिभेदेनेत्यर्थः। ननु सार्वकालिकपराङ्गनाविमुखत्वघटितस्याऽनुकूलत्वस्य कथमुपपतौ सम्भव इति चेत्। पराङ्गनापदेन तदितरकामिनीमात्राऽभिधानात्। शठत्वव्याप्यमेवाऽनुकूलत्वमित्याहुः।

काञ्चीति। काञ्चीमधुरशब्दैः कोमला नाभिकान्तिर्यस्मिंस्तम्। यद्वा काञ्चीमधुरशब्दवच्च तत्कोमलनाभिशोभायुतम्। स्फुटदृश्यमाननाभित्वादिति भावः। पारावतध्वनितैः तत्सदृशध्वनितैर्विचित्रिता नानात्वं प्रापिता कण्ठपालिर्यत्र तम्। तारमन्द्रकलादिविवि-

उद्भ्रान्तलोचनचकोरमनङ्गरङ्ग-
माशास्महे कमपि वारविलासवत्याः ॥ १०६ ॥

वैशिकस्तूत्तममध्यमाऽधमभेदात्त्रिधा ।

दयितायाभूयः प्रकोपेऽप्युपचारपरायण उत्तमः। यथा।

नवो यो नाभिस्तस्य कान्तिर्लावण्यम् यस्मिन् सः तम्। पारावतध्वनितचित्रितकण्ठपालिम्। पारावतानां गृहकपोतानां यद्ध्वनितं शब्दितं तद्वद्विचित्रता नानाविधा कण्ठपाली यत्र स तम्। विविधमणितचातुर्यादिति भावः। पालीपदं रमणीयतां गमयति। उभयत्र स्त्रीलिङ्गनिर्देशेनाऽहेयत्वं द्योत्यते। उद्भ्रान्तौ मुखचन्द्रचन्द्रिकापानार्थं चञ्चलौ लोचनचकोरौ यस्मिन् स तम्। उद्भ्रान्तपदं लज्जाऽभावं व्यञ्जयति। एतादृशं वारविलासवत्याः वाराङ्गनायाः कमपि अभिरूपम् अनङ्गरङ्गं कामक्रीडाप्रसङ्गमाशास्महे। स एवाऽस्माकमस्त्विति सम्भावयामः। वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १०६ ॥

प्राप्ताऽवसरत्वात् वैशिकं विभजते। वैशिकेति। वस्तुतस्तु ललितशान्तोद्धतानां प्रत्येकमनुकूलादिभेदेन षोडशत्वेऽपि उत्तममध्यमाऽधमभेदैरष्टचत्वारिंशन्नायकभेदाः। अन्येऽपि बहवस्तेऽपि स्वयमूह्याः।

धमणितचातुर्यादिति भावः। पालित्वेन रमणीयता। मुखचन्द्रचन्द्रिकापानार्थं चञ्चललोचनचकोरम्। उद्भ्रान्तत्वादिभिर्लज्जाभावः। अनङ्गरङ्गं सुरतं कमप्यन्याङ्गनारतादतिसौभाग्यशालिनमाशास्महे प्रार्थयामहे ॥ १०६ ॥

वैशिकश्चेति। ललितशान्तोद्धतानां प्रत्येकमनुकूलादिभेदेन षोडशत्वेऽप्युत्तममध्यमाऽधमभेदेनाऽष्टचत्वारिंशन्नायकभेदाः। अन्येऽपि स्वयमूह्याः।

चक्षुःप्रान्तमुदीक्ष्य पक्ष्मलदृशः शोणाऽरविन्दश्रियं
नोच्चैर्जल्पति न स्मितं वितनुते गृह्णाति वीटीं न वा ।
तल्पोपान्तमुपेत्य किं तु पुलकभ्राजत्कपोलद्युतिः
कान्तः केवलमानतेन शिरसा मुक्तास्रजं गुम्फति॥ १०७॥

प्रियायाः प्रकोपमनुरागं वा न प्रकटयति, चेष्टया मनोभावं गृह्णाति स मध्यमः । यथा ।

उत्तममुदाहरति चक्षुःप्रान्तमिति । का चित्कांचिदाह पक्ष्मलदृशः प्रशस्तानि पक्ष्माणि यस्याः । तादृशी दृग्यस्या नायिकायाः चक्षुःप्रान्तं नयनकोणं शोणारविन्दश्रियं रक्तोत्पलप्रायम् । कोपवशादिति भावः । उद्वीक्ष्य विलोक्य उच्चैर्न जल्पति शनैरेव वदतीति भावः । किं च स्मितं न तु हसितानि न वितनुते । किं च वीटीं ताम्बूलपर्णावलीं न गृह्णाति किं तु तल्पोपान्तं शयनीयसमीपदेशमुपेत्य पुलकभ्राजत्कपोलद्युतिः पुलकैः रोमाञ्चैः शयनसमीपदेशप्राप्तिजन्यहर्षोदयादिति भावः । भ्राजन्ती विलसन्ती कपोलद्युतिर्गण्डलावण्यं यस्य सः कान्तः केवलमेव आनतेन नम्रेण भयाच्चिन्तया चेति भावः । शिरसा मस्तकेन उपलक्षितः मुक्तास्रजं गुम्फति । तत्प्रीतये इति भावः ॥ १०७ ॥

चक्षुःप्रान्तमिति । शोणारविन्दश्रीस्तत्कोपवशात् । नोच्चैरिति । शनैस्तु वदत्येवेति भावः । वीटी ताम्बूलकवलं शयनसमीपदेशप्राप्तिजन्यहर्षवशात् भ्राजन्ती कपोलद्युतिः तल्लावण्यं यस्य आनतेन भयाच्चिन्तया वेति भावः । शिरसेति । उपलक्षित इति भावः । गुम्फति तत्प्रीतये इति भावः ॥ १०७ ॥

आस्यं यद्यपि हास्यवर्जितमिदं लास्येन वीतं वचो
नेत्रं शोणसरोजकान्ति तदपि क्वापि क्षणं स्थीयताम् ।
मालायाः करणोद्यमो मकरिकारम्भः कुचाम्भोजयो-
र्धूपः कुन्तलधोरणीषु सुदृशः सायन्तनो दृश्यते॥ १०८॥

मध्यममुदाहरति आस्यमिति । कश्चित्सखायं वक्ति । यद्यपीदम् आस्यं मुखं हास्यवर्जितं स्मितरहितं वचो लास्येन गीतादिना वीतं रहितं तथा नेत्रं शोणसरोजकान्ति कोकनदद्युति कोपवशात् तदपि तथापि एतन्नयनाऽविषयीभूते प्रदेशे क्षणं स्थीयताम् । एवं च मनोभावग्राहकत्वं व्यज्यते । अवस्थितेः फलमाह सुदृशः । इदमग्रेप्यन्वेति । मालायाः स्रजः करणोद्यमः करणोत्साहः कुचाम्भोजयोः स्तनकमलयोः । अम्भोजपदं शोभाऽतिशयं व्यनक्ति । मकरिकाऽऽरम्भो रचनाविशेषः । कुचाऽऽभोगयोरिति पाठे कुचोच्छ्राययोरित्यर्थः । कुन्तलधोरणीषु केशसङ्घातेषु । सायं भवः सायन्तनः । इदं प्रागप्यन्वेति । धूपः सुगन्धिद्रव्येणाऽधिवासः

आस्यमिति । लास्यं गीतादि । यद्वा लास्यपदेन प्राकट्यं लक्ष्यते । तदपि तथापि क्वाऽप्येतन्नयनाऽविषयीभूते प्रदेशे क्षणं स्थीयताम् । एतेन मनोभावग्राहकत्वं व्यज्यते । उद्यम उत्साहः । मकरिका पत्रलेखरचनाविशेष इत्यर्थः । धोरणी सङ्घातः । सायन्तन इति सर्वत्राऽन्वयि । धूपः सुगन्धिद्रव्येणाऽधिवासः । एवञ्चैतादृशसामग्रीसम्पादनसत्त्वात् अग्रे किं भावीति द्रष्टव्यमित्यतोऽपि मनोभावग्राहकत्वं द्योत्यते । नायकस्य स्वत एव परामर्शः सख्युक्तिर्वा । एतादृशसामग्रीसत्त्वाद्बहुधा प्रसादं करिष्यतीति भावः ॥ १०८ ॥

भयकृपालज्जाशून्यः कामक्रीडायामकृतकृत्याऽकृत्यविचारो ऽधमः । यथा ।

उदयति हृदि यस्य नैव लज्जा
न च करुणा न च कोपि भीतिलेशः ।
बकुलमुकुलकोशकोमलां मां
पुनरपि तस्य करे न यातयेथाः ॥ १०९ ॥

मानी चतुरश्च शठे एवान्तर्भवति ।

दृश्यते । एवं चैतादृशसामग्रीसत्त्वात् अग्रे किं भावि द्रष्टव्यमिति मनोभावग्राहकत्वं द्योत्यते ॥ १०८ ॥

अधममुदाहरति उदयतीति । का चित्सखीमाह हे सखि यस्य हृदि मनसि कापि किंचिद्विषयिण्यपि लज्जा व्रीडा नोदयति नोद्गच्छति यस्य करुणोदयोपि न कोपि भीतिलेशः न । अयतेरात्मनेपदमनित्यम् । अतो बकुलमुकुलकोशकोमलाभाम् बकुलानां मुकुलास्त एव कोशाः सर्वसौगन्ध्यनिधानत्वात् तद्वत्कोमलां माम् । पुनरपि तस्य करे हस्ते न यातयेथाः । क्रीडाया असह्यत्वादिति भावः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ १०९ ॥

उदयतीति । कोपीति लिङ्गविपरिणामेन लज्जादावप्यन्वेति । कापि लज्जा किञ्चिद्विषयिण्यपीत्यर्थः । एवमग्रेपि । बकुलमुकुला एव कोशाः सर्वसुगन्धनिधानात् तद्वत् कोमलाम् । तत्क्रीडासाहित्यस्याऽसह्यत्वादिति भावः ॥ १०९ ॥

शठे एवेति । एवकारो ऽन्तर्भवतीत्युत्तरं योज्यः । अन्तर्भवत्येव न स्वतन्त्र इत्यर्थः । अयोगव्यवच्छेदार्थश्चैवकारः । शठपदमनुकूलाऽतिरिक्तपरमित्यपि कश्चित् । एतेन दक्षिणस्यापि मानित्वादिसम्भवेन शठ एवेत्यसङ्गतमित्यपास्तम् ।

मानी यथा ।

बाह्याऽऽकूतपरायणं तव वचो वज्रोपमेयं मनः
श्रुत्वा वाचमिमामपास्य विनयं व्याजाद्बहिः प्रस्थिते ।
प्रातर्वीतविलोकने परिहृतालापे विवृत्तानने
प्राणेशे निपतन्ति हन्त करुणा वामभ्रुवो दृष्टयः ॥११०॥

ननु मानी चतुरश्चान्यो ऽस्ति स क्काऽन्तर्भूत इत्यत आह शठे एव न स्वतन्त्रभेद इत्यर्थः । इत्येवकारः अयोगव्यवच्छेदार्थः । एवं च दक्षिणस्यापि मानित्वचातुर्यवत्त्वादन्ययोगव्यवच्छेदार्थकत्वमसम्भवीति दूषणमदूषणं वेदितव्यम् ।

मानिनमुदाहरति बाह्याकूतेति । का चित्कं चिदाह हे कान्त तव यत् प्रातःकालीनमहमधुनैवाऽऽगमिष्यामीति वचो वचनम् बाह्याकूतपरायणम् बाह्यं बहिर्भवं यत्

सखी नायिकां प्रत्याह बाह्येति । बाह्य एवाऽऽशयो न त्वाभ्यन्तरः तदर्थाऽननुष्ठानात् । प्रातः प्रातःकालीनम् अहमधुनैवागमिष्यामीति तव वचः केवलं बाह्याऽऽशयमात्रप्रधानं तथाविधकार्याऽदर्शनेन आन्तरस्याऽन्यादृशत्वात् इति भावः । तव मनो वज्रसदृशम् । यतस्त्वद्विरहेणेदृशीमवस्थां गतामपि प्रतारयसीति भावः । एवं च परपीडाज्ञानविधुरस्य पूर्ववचनवदिदानीन्तनमप्यलीकमिति व्यज्यते इति । इमां नायिकाया वाचं श्रुत्वा नायिकाविषयिकसान्त्वनम् अपास्य अर्थान्नायके व्याजात्कपटात् । एवं च शठत्वं ध्वन्यते । बहिः केलिसदनादित्यादि । परिहृतालापे न केवलं तावदेव अपि तु विलोकनत्यगः, न केवलं विलोकनत्यागः संमुखतापि नेत्याह विवृत्तानने परिवर्त्तितास्ये । एवं चैतादृशं व्याजान्निर्गमनं कुपितत्वमावेदयति । प्राणेशे । एवं च तथाविधौचिती व्यज्यते । प्रस्थिते गन्तुमुद्यते सति ईदृशवाङ्मात्रश्रवणात् प्रस्थानेनाऽभिमानित्वमावेद्यते । वामभ्रुवः सुन्दरभ्रुवः कृपणा दीनाः । विरहकातरतवेति भावः ॥ ११० ॥

वचनचेष्टाव्यङ्ग्यसमागमश्चतुरः । वचनव्यङ्ग्यसमागमो यथा।

तमोजटाले हरिदन्तराले
काले निशायास्तव निर्गतायाः।
तटे नदीनां निकटे वनानां
घटेत शातोदरि कः सहायः॥ १११॥

अकृतमाशयस्तत्परायणं तत्प्रधानम् । तथाविधकार्याऽदर्शनात् । आन्तरन्तु अन्यादृशम् । यतः वज्रोपमेयम् । वज्रतुल्यं कठिनं तव मनः । एवं च परपीडाज्ञानविधुरं तस्याप्यधुनैवाऽऽगमिष्यामीति प्रातःकालीवचनवत् इदानीन्तनमपि तव वचनमलीकमेवेति व्यज्यते। इमां वाचं श्रुत्वा अर्थान्नायिकायाः । विनयं तत्साल्वनम् अपास्य परित्यज्य व्याजात् कपटात्। एवं च शठत्वम्। बहिः केलिसदनात्। परिहृताऽऽलापे त्यक्तसम्भाषणे। न केवलं सम्भाषणपरित्यागः अपि तु विलोकनस्यापीत्याह । वीतविलोकने त्यक्तविलोकने। न केवलं विलोकनत्यागः किं तु संमुखतापि नेत्याह विवृत्ताननै परिवर्तितास्ये । एवं चैतादृशस्य केलिसदनाद्व्याजादपि निर्गमनं कुपितत्वमावेदयति। प्राणेशे। एवं च असान्त्वनेन तथाविधविलोकनौचिती व्यज्यते। प्रस्थिते गन्तुमुद्यते। एवं चैतादृशवाक्यमात्रश्रवणादेव प्रस्थित इत्यभिमानवत्त्वमावेद्यते। वामभ्रुवः सुन्दरभ्रुवः हन्त इति खेदे। कृपणा दीनाः । विरहकातरतयेति भावः। दृष्टयः कटाक्षाः निपतन्ति। एवं नायिकादृष्टिनिवारणं नास्तीति द्योत्यते। प्रातर्व्या-

तम इति । तमोव्याप्तदिग्विभागे सति रात्रिकाले निर्गतायास्तवेत्यन्वयः। अहमेव सहाय इत्याशयः॥ १११॥

चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमो यथा ।

कान्ते कनकजम्बीरं करे किमपि कुर्वति ।
आगारलिखिते भानौ बिन्दुमिन्दुमुखी दधौ ॥११२॥

जाव प्रातःकालीनकार्यमिषादित्यर्थमाहुः केचित् । प्रातः प्रस्थिते सतीत्याहुरपरे । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११० ॥

प्रथमोद्दिष्टत्वाद्वचनव्यङ्ग्यसमागमचतुरमुदाहरति तमोजटाले इति । कोपि नायिकां वक्ति हे शातोदरि । एवं चाऽसहाये । तत्रागमनमसम्भवीति व्यज्यते । निशाया रात्रेः काले समये तमोजटाले तमोजटास्तमःस्तोमा यस्मिन् । प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्यामिति लच् । हरितां दिशामन्तरालमभ्यन्तरं तस्मिन् । आशाश्च हरितश्च ताः । अभ्यन्तरं त्वन्तरालमित्यमरः । निर्गतायाः प्रचलितायाः । तव वनानां निकटे सविधे नदीनां तटे तीरे सहायः सहचरः को घटेत भवेत् । एवं च सर्वतःप्रसारिगाढतरतिमिरे प्रचलितायास्तव जनसञ्चारशून्यवननिकटे नदीतीरे न कोपि सहचर इति अहमेव सहचरो भवामीति व्यज्यते । उपजातिर्वृत्तम् ॥ १११ ॥

चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमचतुरमुदाहरति कान्तइति । काचित्कांचिदाह कान्ते कमनीयरूपशालिनि नायके किमपि अनिर्वचनीयशोभाशालि कनकजम्बीरं सुवर्णफलविशेषं करे हस्ते कुर्वति गृह्णाति सति । एवं स्तनसदृशकनकजम्बीरकरग्रहणरूपचेष्टया त्वत्कुचमर्दननिदानं रतिं कदा प्राप्स्यामीति व्यज्यते । इन्दुमुखी चन्द्रवदना नायिका । तदभिप्रायविज्ञेति

कान्तइति । कनकजम्बीरस्य करग्रहणेन रतिप्रार्थना ध्वन्यते । भानौ बिन्दुदानेन सूर्यास्ते विधूदये वा तल्लाभ इति व्यज्यते ॥ ११२ ॥

प्रोषितः पतिरुपपतिर्वैशिकश्च भवति । प्रोषितपतिः प्रोषितोपपतिः प्रोषितवैशिकश्चेति त्रयम् । क्रमेणोदाहरणानि ।

ऊरू रम्भा दृगपि कमलं शैवलं केशपाशो
वक्त्रं चन्द्रो लपितममृतं मध्यदेशो मृणालम् ।
नाभिः कूपो वलिरपि सरित् पल्लवः किं च पाणि-
र्यस्याः सा चेद्दुरसि न कथं हन्त तापस्य शान्तिः॥ ११३॥

भावः । इन्दुमुखीपदेन हर्षोत्कर्षो गम्यते । आगारलिखिते गृहभित्तिनिर्मिते । एत्र च सङ्केतदाने सुभगत्वमावेद्यते । भानौ सूर्ये बिन्दुं शून्यम् अदर्शकमित्यर्थः । दधौ धृतवती । एवं च सूर्यास्ते तव रतिं दास्ये इति व्यज्यते । यद्वा कलङ्कज्ञापकमिति भावः । चन्द्रोदये तव रतिं दास्ये इति व्यज्यते । पश्यावक्रम् ॥ १११ ॥

प्रसङ्गादन्यदप्याह प्रोषित इति । पतिरुपपतिर्वैशिकश्चेति त्रयः प्रोषिता भवन्तीत्यर्थः ।

प्रोषितपतिमुदाहरति ऊरू रम्भेति । को ऽपि विरही वक्ति यस्या नायिकायाः केशपाशः शैवालमेव । शैवालपदं श्यामतामपि ध्वनयति । वक्त्रं चन्द्र एव लपितं वचनममृतमेव दृगपि कमलं नीरजमेव पाणिः पल्लव एव । पल्लवपदमरुणतां व्यञ्जयति । सरित्पदं कामिदृष्टेर्दुलङ्घ्यत्वमावेदयति । नाभिकूपपदं गम्भीरत्वं ध्वनयति । सरित्पदं कामिमनसो निर्गमनाऽयोग्यतां व्यनक्ति । मध्य-

ऊरू इति । वचसि अमृतत्वेन दौर्लभ्यमपि द्योतयति । नायिकायाः कुलवत्त्वद्योतनादस्य पतित्वं सूक्ष्मत्वेन मृणालता मध्यस्य ॥ ११३ ॥

यान्त्याः सरः सलिलकेलिकुतूहलाय
व्याजादुपेत्य मयि वर्त्मनि वर्तमाने।
अन्तःस्मितद्युति चमत्कृतदृक्तरङ्गै-
रङ्गीकृतं किमपि वामदृशः स्मरामि॥ ११४॥

बिशो मृणालमेव। मृणालपदं सूक्ष्मत्वमभिव्यञ्जयति। सा चेद् यदि उरसि वक्षसि तदा तापस्य अर्थाद्विरहस्य शान्ति-र्विनाशः। हन्तेति हर्षे। कथं न भविष्यति अपि तु भविष्यत्येव। एवं च यत्रैकमेकैकमपि तापाऽपनोदकं तत्र किमु वाच्यं समुदितमिति भावः। रूपकालङ्कारः। मन्दाक्रान्तावृत्तम्॥ ११३॥

प्रोषितमुपपतिमुदाहरति यान्त्या इति। कश्चित्कं चिन्त्यत्याह सलिलकेलिकुतूहलाय जलक्रीडाकौतुकाय सरः सरोवरं यान्त्या गच्छन्त्या वामदृशः सुन्दरनयनायाः वर्त्मनि मार्गे व्याजात् कपटात्। एवं च प्रच्छन्नकामुकत्वं व्यज्यते। उपेत्याऽऽगत्य वर्तमाने मयि। एवं च विलासविशेषाऽभाववत्ता ध्वन्यते। यद्वा वामभ्रुवः व्याजादुपेत्य उप समीपमागत्य वर्त्मनि वर्त्तमाने इति योजना। अन्तःस्मितद्युति अन्तर्गूढं हास्यं तस्य कान्तिर्यत्र क्रियायाम्। चमत्कृतदृक्तरङ्गैः मनोहारिदृग्विभ्रमैः किमपि केन चित्प्रकारेण। एवं चाऽन्यजनाऽज्ञेयत्वं द्योत्यते। अङ्गीकृतं सङ्केतचेष्टितमिति स्मरामि चिन्तयामि। अत्रोपपतित्वं प्रोषितत्वं च स्फुटमेव॥ ११४॥

वर्त्मनि मार्गे मयि व्याजात् नायिकाया उप समीपमेत्य आगत्य वर्त्तमाने सति गूढहासकान्ति यथा तथा मनोहारिदृग्विभ्रमैः किमपि लोकोत्तरम् अन्यजनाऽनभिज्ञेयश्च॥ ११४॥

अधृतपरिपतन्निचोलबन्धं
मुषितनकारमवक्रदृष्टिपातम् ।
प्रकटहसितमुन्नतास्यबिम्बं
पुरसुदृशः स्मरचेष्टितं स्मरामि ॥ ११५ ॥

अनभिज्ञो नायको नायकाऽऽभास एव । यथा ।

प्रोषितं वैशिकमुदाहरति अधृतेति । कश्चित्कं चिदाह पुरसुदृशः वाराङ्गनायाः अधृतोऽनवलम्बितः अत एव परिपतन् विस्रंसन् निचोलस्य वसनस्य बन्धो यत्र क्रियायाम् । मुषितनकारं मुषितश्चोरितः परिहृतो वा नकारो न नेति वचनं यत्र । मुषितपदं कादाचित्कं तदभिव्यक्तेरभावं व्यनक्ति । अवक्रदृष्टिपातम् । अकुटिलः कटाक्षो यत्र सर्वदा प्रसन्नत्वात् । तथा प्रकटहसितं प्रकटं स्फुटं हसितं यत्र । उन्नतास्यबिम्बम् उन्नतं नम्रताहीनमास्यबिम्बं वदनबिम्बं यत्र तादृशं स्मरचेष्टितं कामविलसितं स्मरामि ध्यायामि । एवं च स्वीयादिवैलक्षण्यादिदमेव चिन्तयामि नान्यदिति भावः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ११५ ॥

प्रसङ्गान्नायकाऽऽभासं लक्षयति अनभिज्ञ इति । अनभिज्ञः सङ्केतचेष्टितज्ञानविकलः । अत एव नायकाभासः । तद्वदाभासो न तु स इत्यर्थः ।

अधृतेति । उन्नतत्वं चुम्बनादाने योग्यत्वं व्यञ्जयति । अधृतेत्यादिना स्तनयोः स्फुटता ग्रहणयोग्यता च । अवक्रत्वेन सदा प्रसन्नत्वम् । प्रकटहास्येनौष्ठग्रहणसौकर्यञ्च ॥ ११५ ॥

शून्ये सद्मनि योजिता बहुविधा भङ्गी वनं निर्जनं
पुष्पव्याजमुपेत्य निर्गतमथ स्फारीकृता दृष्टयः ।
ताम्बूलाहरणच्छलेन विहितौ व्यक्तौ च वक्षोरुहा-
वेतेनापि न वेत्ति दति कियता यत्नेन स ज्ञास्यति ॥११६॥

न च नायिकाया इव नायकस्यापि ते ते भेदाः स-

तमुदाहरति शून्ये इति । कापि दूतीं वक्ति । शून्ये जनसञ्चारविरहिणि सद्मनि गेहे बहुविधा अनेकप्रकाराः भङ्गीर्विभ्रमरचनाः योजिताः । पुष्पव्याजं पुष्पाऽवचयच्छलम् उपेत्य प्राप्य पुष्पाऽवचयच्छलेनेत्यर्थः । वनमरण्यं निर्जनं जनरहितं निर्गतं चलितम् । शून्यनिर्जनपदाभ्यां लज्जाऽनर्हत्वमावेद्यते । अतोऽप्यनन्तरं दृष्टयः कटाक्षाः विस्फारिताः विस्फारीकृताः । किं च अद्यापि तूष्णीमेवाऽयमित्यावेशवशादिति भावः । ताम्बूलाऽऽहरणच्छलेन ताम्बूलदानव्याजेन वक्षोरुहौ स्तनौ व्यक्तौ प्रकटौ विहितौ । हे दूति एतेनापि शून्यसदनपरिहासविपिननिवासकटाक्षविक्षेपविलासस्तनकलशगोपननिरासाद्यभिप्रायप्रकाशकसाहसेनापीत्यर्थः । स नायकः । एवं च नामाऽनभिधानेन दुःखविशेषो द्योत्यते । यदि न वेत्ति न जानाति तर्हि कियता प्रयत्नेन ज्ञास्यति । एवं चैतदस्मादन्यद् ज्ञापकं नास्तीत्यर्थः । एवं च कश्चिन्मदभिप्रायवेदी आनय इति व्यज्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११६ ॥

शून्ये इति । शून्यगृहे बहुप्रकाराः वाक्कटाक्षादिबहुप्रकाराः कृताः । तत उद्दीपनाऽतिशयाय पुष्पव्याजं प्राप्य निर्जनं वनं प्रति गतमित्याद्यन्वयः । अयं न कार्यक्षम इति व्यङ्ग्यम् ॥ ११६ ॥

न्त्विति वाच्यम् । तस्या अवस्थाभेदेन भेदात् । तस्य च स्वभावेन भेद इति विशेषात् । अनुकूलत्वं दक्षिणत्वं धृष्टत्वं शठत्वमिति चत्वार एव नायकस्य स्वभावा इति । अन्यच्चाऽवस्थाभेदेन यदि भेदो नायकस्य स्यात्तदोत्कविप्रलब्धखण्डितादयो नायका अपि स्वीकर्तव्याः । तथा च सङ्केतव्यवस्थायां स्त्रीणां गमने वा संप्रदायादन्यसमागमशङ्का धूर्तत्वं वाऽन्यसम्भोगचिह्नितत्वं वा नायकानां न तु नायिकानाम् । तान् प्रति तदुद्भावने रसाऽऽभासाऽऽपत्तिरिति । तेषां नर्मसचिवः पीठमर्दविटचेटकविदूषकभेदाच्चतुर्द्धा ।

ननूत्कादयो भेदाः कथं न नायकस्येत्यत आह न त्विति । उत्तरयति तस्या इत्यादि । तस्याः नायिकायाः अवस्थाभेदेन कालकृतविशेषेण तस्य नायकस्य स्वभावभेदेन प्रकृतिभेदेन । स्वभावमेव विवृणोति अनुकूलत्वमित्यादिना । अयमर्थः । नायकस्याऽप्युत्कादिभेदयुक्तेः तुल्यत्वपङ्क्तितया खण्डितादिभेदवत्त्वे अनौचित्यापत्त्या रसभङ्गापत्तेः । अत एवाहुः प्राञ्चः "अनौचित्यादृते नाऽन्यद्रसभङ्गस्य कारण"मिति । वस्तुतस्तु यद्भेदवत्त्वे अनौचित्यमापतति तद्भेदवत्त्वाऽभावेऽप्यन्यभेदवत्त्वे न काचित् क्षतिः । कथमन्यथा प्रोषितभेदमुदा-

ते भेदा इति । उत्कादय इत्यर्थः । स्वभावानेव दर्शयति अनुकूलत्वमिति । अयं भावः । नायकस्योत्कादिभेदवत्त्वे तु तुल्ययुक्त्या खण्डितादिभेदानामप्यापत्तौ अनौचित्यापत्त्या रसभङ्गापत्तिः । वस्तुतो यद्भेदे सति न अनौचित्यं तद्भेदसत्त्वेऽपि न क्षतिरित्याहुः । व्यवस्थायामिति । व्यवस्था कालाऽतिक्रमः । पूर्वमेवाऽऽगत्य सचिवनर्मणि क्रीडायां सचिवः प्रधानसहाय इत्यर्थः ।

कुपितस्त्रीप्रसादकः पीठमर्दः । यथा ।

को ऽयं कोपविधिः प्रयच्छ करुणागर्भं वचो जायतां
पीयूषद्रवदीर्घिकापरिमलैरामोदिनी मेदिनी ।
आस्तां वा स्पृहयालु लोचनमिदं व्यावर्तयन्ती मुहु-
र्यस्मै कुप्यसि तस्य सुन्दरि तपोवृन्दानि वन्दामहे॥ ११७॥

हृतवान् स्वयमिति यत्किं चिदेतत्व । प्रसङ्गात् तत्सहायानाह । तेषामिति । नर्मसचिवः नर्मणा ऽनुकूलव्यापारेण सचति समवैतीति सचिवः । सहाय इत्यर्थः । यद्वा नर्मणि क्रीडायां सचिवः प्रधानः सहाय इत्यर्थः । तदनुकूलव्यापारसम्पादक इति यावत् । के चितु पीठमर्दो विटश्चैव विदूषक इति त्रिधेत्युक्त्वा चेटस्य विटएवान्तर्भावमाहुः ।

तत्र पीठमर्दमुदाहरति कोऽयमिति । हे सुन्दरि अयमेतादृशः कः कोपविधिः कोपाङ्गीकारः आत्मना ऽनुचितकारित्वात् हेय इति भावः । किं तु करुणागर्भं करुणा दया गर्भे मध्ये यस्य । एतादृशकोपपरिसागादिति भावः । आगमिष्यामि तमानयेसादिरूपं वा वचनं प्रयच्छ देहि । अन्यच्च पीयूषद्रवदीर्घिकापरिमलैः अमृ-

कोयं कोपविधिः । यथा नायकाऽपराधकल्पनया करुणा गर्भे यस्य तादृशं वचो देहि येन पीयूषमेव वापी जायताम् । अमृतस्यैव दानात् च्युतेः कमलनिर्गतपरिमलैः पृथ्वी च सुगन्धा जायताम् वा इत्यथवा आस्तां कोपः स्पृहयालु नायकदर्शनोत्सुकम् इदं प्रत्यक्षदृश्यमानं चिह्नं नेत्रं व्यावर्त्तयन्ती वृथाऽपराधगणनाद्रज्ज्वाकृष्टमिव बलात्परावर्तयन्ती । एवं च कोपोपि तव महापुण्यशालिनि कस्मिंश्चिदेव स्थायित्वेन गृहीत इति सो ऽप्यस्माकमनुकूलताद्योतक एवेति भावः ॥ ११७ ॥

कामतन्त्रकलाकोविदो विटः । यथा ।

आयातः कुमुदेश्वरो विजयते सर्वेश्वरो मारुतो
भृङ्गः स्फूर्जति भैरवो न निकटं प्राणेश्वरो मुञ्चति ।
एते सिद्धरसाः प्रसूनविशिखो वैद्यो ऽनवद्योत्सवो
मानव्याधिरसौ कृशोदरि कथं त्वच्चेतसि स्थास्यति ११८

तसारवापीसङ्घट्टनैः मेदिनी भूः । एवं च नाऽहं स्वसखायं कार्यार्थमभ्यर्थये इति भावः । एवं च त्वदप्रसन्नतायां मन्मित्रस्य दुःखवत्त्वेन जगदपि दुःखीति व्यज्यते । आमोदिनी परसन्तोषवती आस्तां भवतु । अथ वा आस्तां तिष्ठतु कोप इति भावः । स्पृहयालु तदपि च दर्शनोत्सुकमिदं प्रत्यक्षदृश्यमानचिह्नं लोचनम् । अत एव मुहुर्वारं वारम् । व्यावर्त्तयन्ती परावर्तयन्ती यस्मै कुप्यसि तस्य तपोवृन्दानि वन्दामहे नमस्कुर्महे । एवं च नायकं प्रति यत्र तत्र कोपोपि पुण्योद्रेकाद्भवति तत्र तव प्रसादस्य का वार्त्तेति व्यज्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११७ ॥

विटं लक्षयति कामतन्त्रेति । तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते इति विश्वः ।

कामतन्त्रेति । तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते इति विश्वः ।

आयात इति । कुमुदेश्वरश्चन्द्रः तन्नामकरसश्च सर्वेश्वरः प्राणप्रदत्वात् । शीतमन्दसुरभित्वेन वशीकाराद्वा तन्नामकरसश्च । भैरवो दुःखप्रदः तन्नामकरसश्च । प्राणेश्वरो दयितस्तन्नामकरसश्च । सिद्धो रसो येस्ते आलम्बनोद्दीपनविभावत्वादिति भावः । अनवद्य उत्सवो यस्मात् तेनाऽमृतहस्तता । कृशोदरीत्वेन व्याध्यसहिष्णुता ॥ ११८ ॥

सन्धानचतुरश्चेटकः ।

सा चन्द्रसुन्दरमुखी स च नन्दसूनु-
र्दैवान्निकुञ्जभवनं समुपाजगाम ।
अत्रान्तरे सहचरस्तरणौ कठोरे
पानीयपानकपटेन सरः प्रतस्थे ॥ ११९ ॥

तमुदाहरति आयात इति । हे कृशोदरि । एवं च मानस्य स्थित्यभावः विवेकराहित्यं वा द्योत्यते । कुमुदेश्वरश्चन्द्रः आयातः प्राप्तः । सोऽप्युदित इत्यर्थः । सर्वेश्वरः सर्वेषामीश्वरः प्राणरूपत्वात् । यद्वा ईश्वरो नियोजकः । शीतमन्दसुरभित्वेन वशीकर्तृत्वात् मारुतो वायुर्विजयते । भैरवो दारुणः । विरहिपीडाप्रदत्वात् । भृङ्गो भ्रमरः स्फूर्जति विलसति । प्राणेश्वरो नायकः निकटं सविधं न मुञ्चति न त्यजति । सर्वदा निकटस्थ एवेति भावः । ईश्वरपदं वन्दनीयतां ध्वनयति । एतावता किमित्यत आह । एते चन्द्रादयः सिद्धरसाः सिद्धो निष्पन्नो रसः शृङ्गारो यैस्ते । उद्दीपनालम्बनविभावा इत्यर्थः । अनवद्योत्सवः । अनवद्यो ऽनिन्द्यः महानिति यावत् उत्सवः कार्यसमारम्भो यस्य एतादृशः प्रसूनविशिखः कुसुमबाणः वैद्यः । एवं सति असौ मानव्याधिः मान एव व्याधिः सन्तापकत्वादिति भावः । त्वच्चेतसि त्वन्मनसि कथं केनोपायेन स्थास्यति । असाविति पदं स्फुटतया झटिति वैद्यप्रतीतिविषयत्वं तेन च प्रतीकारयोग्यत्वं व्यनक्ति । अथ च कुमुदेश्वरप्राणे-

सेति । तरणिः सूर्यः । सहचरो वयस्यः । अथान्नन्दसूनोरात्मानं तत्संयोगान्तरायं मन्वानस्तृषितो ऽस्मीति उक्त्वा सरोवरं प्रति जगामेत्यर्थः ॥ ११९ ॥

अङ्गादिवैकृत्यैर्हास्यकारी विदूषकः । यथा ।

आनीय नीरजमुखीं शयनोपकण्ठ-
मुत्कण्ठितो ऽस्मि कुचकञ्चुकमोचनाय ।
अत्रान्तरे मुहुरकारि विदूषकेण
प्रातस्तनस्तरुणकुक्कुटकण्ठनादः ॥ १२० ॥

श्वरभैरवादिसिद्धरसानां सिद्धत्वे ऽप्रतिहतोपक्रमे अमृतहस्ते चिकित्सति व्याधिर्न स्थातुमर्हतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११८ ॥

चेटकं लक्षयति सन्धाने संयोजने ।

तमुदाहरति सेति । कश्चित्कं चिदाह सा प्रसिद्धलावण्यादिगुणा चन्द्रसदृशमुखी चन्द्राधिकवदना नायिका स प्रसिद्धसर्वविभवः नन्दसूनुः नन्दस्यानन्दजनकस्य सूनुः । एवं च पितृगुणत्वेनाऽऽनन्दजनकत्वस्याऽऽवश्यकत्वमावेद्यते । दैवादसङ्केतात् निकुञ्जभवनं कुञ्जगृहं समुपाजगाम । अत्रान्तरे एकत्र मिलनकाले सहचरो वयस्यः अर्थान्नन्दसुतः तरणौ सूर्ये कठोरे तीव्रे सति । एवं च पानीयस्पृहायोग्यत्वं व्यज्यते । पानीयपानकपटेनाऽम्बुपानच्छलेन सरः प्रतस्थे चचाल । आत्मनि तत्संयोगान्तरायं मन्वानस्तृषितो ऽस्मीति सरोवरं जगाम । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ११९ ॥

विदूषकमुदाहरति आनीयेति । नायकः कं चिदाह नी-

आनीयेति । कुचकञ्चुकेति । कुचपदमधिकम् । कञ्चुके नायिकासम्बन्धद्योतनाय वा । कुक्कुटेत्यत्र कण्ठपदमधिकम् । तरुणत्वेन स्वरदैर्घ्यम् । एवं च प्रातःकालज्ञानेन नायिकानिषेधवाक्यादिप्रतिबन्धनेन नायकसाहाय्यकरणमिति भावः ॥ १२० ॥

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः।
वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका गुणाः॥

यथा।

भेदो वाचि दृशोर्जलं कुचतटे स्वेदः प्रकम्पोऽधरे
पाण्डुर्गण्डतटी वपुः पुलकितं लीनं मनस्तिष्ठति।
आलस्यं नयनश्रियश्चरणयोः स्तम्भः समुज्जृम्भते
तत्किं राजपथे निजामधरणीपालोऽयमालोकितः॥१२१॥

रजमुखीं कमलवदनां शयनोपकण्ठं तल्पसमीपम् आनीय प्रापय्य कुचकञ्चुकमोचनाय यावदुत्कण्ठतोऽस्मि अत्रान्तरे एतन्मध्ये विदूषकेण प्रातस्तनः प्रातःकालीनः तरुणकुक्कुटकण्ठनादः तरुणताम्रचूडकण्ठध्वनिः मुहुर्वारं वारम् । अकारि कृतः। तरुणपदं स्वरदैर्घ्यमावेदयति तच्च सर्वश्रुतिविषयत्वम्। विदूषकत्वं स्फुटमेव। वसन्ततिलका वृत्तम्॥ १२०॥

साधननिरूपणमन्तरा साध्यनिरूपणाऽसम्भवात् शृङ्गारं निरूपयितुं निरूपितविभावादिप्रसङ्गात् सात्त्विकानाह स्तम्भः स्वेद इति।

विस्तरभयात्तल्लक्षणप्रत्येकोदाहरणान्यनभिधाय सर्वानप्येकपद्येनोदाहरति भेदो वाचीति। काचित्कां चित्प्रत्याह हे सखि वाचि वचने भेदः स्वरभङ्गः दृशोर्नेत्रयोः जलमश्रु कुचतटे

भेद इति। स्वरभङ्गाऽश्रुस्वेदवेपथुविवर्णतारोमाञ्चप्रलयस्तम्भाः क्रमेण निर्दिष्टाः।

लीनं बाह्यज्ञानशून्यम। कटाक्षादिकृतनेत्रशोभाया आलस्यमभावः। तेन स्तम्भ एवोपपाद्यते। नयनशोभयोः स्थगनकारीति दृग्जलविशेषणमिति कश्चित्॥ १२१॥

रतिस्थायिभावः शृङ्गारः । स च द्विविधः सम्भोगो विप्रलम्भश्च ।

स्वेदः अधरे ओष्ठे प्रकम्पो वेपथुः । चुम्बनलालसत्वादिति भावः । गण्डतटी पाण्डुः पाण्डुरा विरहवशादिति भावः । एवं च वैवर्ण्यमभिव्यज्यते । वपुः शरीरम् पुलकितं रोमाञ्चितम् । मनश्चेतः लीनम् । एवं च बाह्यज्ञानशून्यता ऽऽवेद्यते । नयनश्रियः नेत्रलक्ष्म्याः । आलस्यं नेत्रमध्यलसितं किं पुनरङ्गानीति भावः । चरणयोः स्तम्भो गतिनिरोधः समुज्जृम्भते विलसतीत्यर्थः । तत्किं तर्हि किं राजपथे राजमार्गे अनया निजामधरणीपालः निजामाख्यो देवगिरिराज आलोकितो दृष्टः । यद्वा निजानात्मीयानमति प्राप्नोतीति निजामः स चासौ धरणीपालः दुःसहदानवादिविदारकत्वादिति भावः । एतादृशः श्रीकृष्ण इत्यर्थः । एवं चैवंविधगुणदर्शनमन्तरा कथमेतादृश्यवस्थेति भावः । अत्र अनुमानालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२१ ॥

शृङ्गारं लक्षयति रतीति । सङ्गमेच्छाभिलाषरूपा रतिः । तत्र चित्तवृत्तीनामाशुविनाशित्वेपि वासनात्मतया सूक्ष्मरूप-

संभोग इति । विप्रलम्भाऽन्यत्वे सति रतिप्रकृतित्वं संभोगत्वम् । सङ्गमप्रत्याशाकालीनत्वे सति स्वाधीनसङ्गमाऽभावविशिष्टरतिप्रकृतित्वं विप्रलम्भत्वम् । सत्यन्तोपादानात् यूनोरन्यतरस्मिन् मृते न सा । स्वाधीनत्वोपादानादेकदेशस्थयोरपि गुरुलज्जादिहेतौ रतिप्रतिबन्धे विप्रलम्भे च विदेशस्थयोरपि दूतीप्रेषणादौ सम्भोग एवेत्याहुः । रतिरियं ममेत्याकारज्ञानरूपा प्रतीतिः । सङ्गमेच्छारूपोऽभिलाषो वा ।

संभोगो यथा।

वियति विलोलति जलदः
स्खलति विधुश्चलति कूजति कपोतः।
निष्पतति तारकातति-
रान्दोलति वीचिरमरवाहिन्याः॥ १२२॥

तया वा ऽवस्थानात् स्थायित्वम्। अत्रेदं बोध्यम्। आनन्दरूपतया प्रकाशमानं रसावच्छिन्नं चैतन्यं शृङ्गारः। आवरणं चाऽज्ञानमेव। शृङ्गारं विभजते स चेति। द्विविध इति। उभयस्यैव रतिप्रकृतिकत्वात्। तदुक्तम्।

"अनुकूलौ निषेवेते यत्राऽन्योन्यं विलासिनौ।
दर्शनस्पर्शनादीनि सम्भोगो ऽयमुदाहृतः॥
भावो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति।
नाऽधिगच्छति चाऽभीष्टं विप्रलम्भस्तदोच्यते"॥ इति।

तत्र सम्भोगमुदाहरति वियतीति। का चित्कस्याश्चिद्विपरीतरतं कांचित्प्रत्याह हे सखि वियत्यन्तरिक्षे जलदः केशपाशः। जलदपदं केशकलापं लक्षयन् श्यामतां विरहतापोपशान्तिं स्वेदजलवत्त्वं वा व्यञ्जयति। विलोलति चञ्चलो भवति

वियतीति। जलदः केशपाशः। वियति अन्तरिक्षे चलो भवति। पुनः स्खलति पृष्ठसम्बद्धो भवति। तेन विपरीतरतौद्धत्यम्। विधुर्मुखं चेष्टते। चुम्बनौत्सुक्यात्। यद्वा वियति मध्ये इति। मुखं चलति स्खलति च। श्रमाधिक्यादन्यत्र योज्यमानमन्यत्र युनक्ति। यद्वा विधुश्चन्द्राख्यं भूषणं स्खलति। कपोतः कण्ठः। तेन मणितम्। तारकाततिः केशपाशस्थपुष्पाऽऽवलिः। अमरवाहिन्या वीचिर्मुक्ताहारः॥ १२२॥

विप्रलम्भो यथा ।

प्रादुर्भूते नवजलधरे त्वत्पथं द्रष्टुकामाः
प्राणाः पङ्केरुहदलदृशः कण्ठदेशं प्रयान्ति ।
अन्यत्किं वा तव मुखविधुं द्रष्टुमुड्डीय गन्तुं
वक्षः पक्षं सृजति बिसिनीपल्लवस्य च्छलेन ॥१२३॥

एवं च विपरीतरते केशकलापस्य शय्याद्याधारत्वत्तया नाऽन्तरिक्षस्थितिरिति विपरीतरतमात्रेण्यते । तथा विधुर्मुखचन्द्रः विधुपदं मुखं लक्षयन् सुधारूपत्वमभिव्यञ्जयति । चलति चेष्टते । चुम्बनौत्सुक्यादिति भावः । स्खलति च क्रियासु संकुचति । लज्जाप्रदर्शनव्याजादानन्दाद्वेति भावः । तथा कपोतः कण्ठः । कपोतपदं कण्ठं लक्षयन् ध्वनौ माधुर्यमभिव्यनक्ति । कूजति शब्दायते । एवं च मणितमभिव्यज्यते । तारकाततिर्मुक्ताकलापः कुसुमोच्चयो वा । तारकापदं मुक्तां कुसुमं वा लक्षयन् वर्तुलत्वोज्ज्वलत्वे व्यञ्जयति । निष्पतति । कण्ठात्केशकलापाद्वा रतौद्धत्येन हारत्रुटनात् तेनैव केशकलापविस्रंसनाद्वेति भावः । तथा ऽमरवाहिन्या वीचिः । वीचिपदं त्रिवलीं लक्षयन् श्रमस्वेदजलसम्भूतत्वं व्यनक्ति । तच्च रतप्रकर्षम् । अमरवाहिनीपदोपादानं नायिकायां सरसत्वं विरहतापोपशान्तिप्रवणत्वं त्रिवल्ल्यामुपरि वर्तमानत्वं वा व्यञ्जयति । वस्तुतस्तु अमरवाहिन्याः वीचिः हार इत्यर्थः । आन्दोलति चाञ्चल्यं प्राप्नोति विपरीतरताद्विति भावः । गीतिर्वृत्तम् ॥ १२२ ॥

प्रादुरिति । त्वत्पदमिति पाठः । नवजलधरे इति । दुःसहत्वेन नवता ॥ १२३ ॥

विप्रलम्भे चाऽभिलाषचिन्तास्मृतिगुणकीर्तनोद्वेगप्रलापोन्मादव्याधिजडतानिधनानि दशाऽवस्था भवन्ति ।

तत्र सङ्गमेच्छा ऽभिलाषः । यथा ।

तस्यां सुतनुसरस्यां चेतो नयनं च निष्पतितम् ।
चेतो गुरु तु निमग्नं लघु नयनं सर्वतो भ्रमति ॥ १२४ ॥

विप्रलम्भमुदाहरति । प्रादुर्भूतइति । का चित्सखी नायकं प्रत्याह सम्बुद्धिपदाऽनुपादानं क्लेशमावेदयति । नवजलधरे ऽभिनवमेघे प्रादुर्भूते प्रकटीभूते । एवं च अदृष्टपूर्वत्वं तज्ज भीत्यतिशयं व्यनक्ति । जलधरपदमुद्दीपकत्वं प्रादुर्भूतपदं चिरकालावस्थायित्वम् बहुतरदुःखप्रदत्वं च ध्वनयति । त्वत्पथं द्रष्टुकामाः त्वदागमनमार्गदर्शनवाञ्छावत्याः पङ्केरुहदृशः सरोजपत्रनेत्रायाः । पङ्केरुहपदं नेत्रमालिन्यमभिव्यनक्ति । प्राणाः कण्ठदेशं प्रयान्ति । एवञ्च प्राणोत्क्रमणकाल एवायमिति व्यज्यते । अन्यत्किं वा तव मुखविधुं त्वद्वदनचन्द्रं द्रष्टुम् अत एव उड्डीय गन्तुम् । वक्षो वक्षःस्थलं बिसिनीपल्लवस्य च्छलेन तापापनोदार्थमिति भावः । पल्लवपदमत्यन्तं कोमलत्वशीतलत्वे व्यञ्जयति । छलेन व्याजेन पक्षं सृजति विरहदुःखाप्ततया ऽसूनां बहिष्प्रयाणे नायकमार्गदर्शनसम्भावन एव तापाऽपनोदकतया बिसिनीपल्लवानां वक्षःसंयोगे पक्षसृजनसम्भावना भवति । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १२३ ॥

तस्यामिति । चेतसो गुरुत्वं सर्वेन्द्रियश्रेष्ठत्वं त्वन्नयने तैजसत्वाद् गुरुत्वाऽभावः । एवञ्च मच्चेतस्तस्यामेव लीनम् । नयनमपि तामेवाऽवलोकयितुमितस्ततो भ्रमति इति न मे ऽन्यत्सुखबाहुल्यमिति व्यज्यते ॥ १२४ ॥

संदर्शनसन्तोषयोः प्रकारजिज्ञासा चिन्तनम्। यथा।

मया विधेयो मुहुरद्य तस्मिन्
कुञ्जोपकण्ठे कलकण्ठनादः।
राधा मधोर्विभ्रममावहन्ती
कुर्वीत नेत्रोत्पलतोरणानि॥ १२५॥

प्रियाऽऽश्रितचेष्टाद्युद्वेगबोधितसंस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिः। यथा।

विप्रलम्भस्य दशावस्था निरूपयितुं तद्विभागमाह विप्र लम्भे चेति। तत्र प्रथमोद्दिष्टत्वादभिलाषं लक्षयति तत्रेति।

तमुदाहरति तस्यामिति। को ऽपि पूर्वानुरागी वक्ति तस्यां सुतनुसरस्यां सुतनुरेव सरसी सरसत्वात् चेतो मानसं नयनं नेत्रम् अर्थात्स्वीयम्। निष्पतितं चक्षुः सर्वतो भ्रमति। यतो लघु। एवं च मच्चेतस्तस्यामेव लीनं नयनमपि तामेवाऽवलोकयितुमितस्ततो भ्रमतीति न मे ऽन्य त्सुखावहमिति व्यज्यते। उपगीतिर्वृत्तम्॥ १२४॥

चिन्तामुदाहरति मयेति। कृष्णः सखायं प्रति वक्ति। हे सखे मया तस्मिन् सङ्केतिते कुञ्जोपकण्ठे कुञ्जसविधे अद्य मुहुः कलकण्ठनादः कलहंसनिनादः कादम्बनिनादः। वसन्तस्याऽतिमधुरत्वादिति भावः। विधेयः कर्तव्यः। एवं सति एवं च सति मय्येवंविधे चेष्टमाने सा पश्येद् वा न वेति चेतो व्यज्यते। उपजातिर्नाम वृत्तम्॥ १२५॥

मयेति। कलकण्ठः पिकः। मधोर्वसन्तस्य कुर्वीत। सम्भावनायां लिङ्। एवं चैवंविधचेष्टा तद्दर्शनाद्युपायः स्यादिति चिन्ता व्यज्यते॥ १२५॥

रामो लक्ष्मणदीर्घदुःखचकितो नाऽऽविष्करोति व्यथां
श्वासं नोष्णतरं जहाति सलिलं धत्ते न वा चक्षुषि ।
वाताऽऽवर्तविवर्तमानदहनक्रूरैरनङ्गज्वरैः
क्षामः किं तु विदेहराजतनयां भूयः स्मरन् वर्तते॥ १२६॥

विरहकालीनकान्ताविषयकप्रशंसाप्रतिपादनं गुणकीर्तनम् । यथा ।

स्मृतिमुदाहरति राम इति । लक्ष्मणदीर्घदुःखचकितः लक्ष्मणस्य दीर्घं दुःखं तेन चकितो व्याकुलः । व्यथां नाऽऽविष्करोति न प्रकटयति । उष्णतरं श्वासं न मुञ्चति । एवं च दुःखस्याऽतिबहुलत्वादात्यन्तिकगोपनाऽनर्हत्वं व्यज्यते । चक्षुषि नेत्रे सलिलमश्रु न धत्ते । किं तु वाताऽऽवर्तविवर्तमानदहनक्रूरैः वातावर्तेन वात्यया विवर्तमानो यो दहनः । एवं च निर्गमाऽयोग्यत्वं जाज्वल्यमानत्वं व्यज्यते । तद्वत् क्रूरैः घातुकैः अनङ्गज्वरैः क्षामः कृशः विदेहराजतनयां सीतां भूयोऽनवरतं स्मरन् वर्तते तिष्ठति । एवं च स्वदुःखप्रकटने लक्ष्मणस्याऽतिदुःखं भावीति गोपयन् सीतास्मृतिजन्याऽन्तःसन्तापव्याकुल एवास्ते इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२६ ॥

गुणकीर्तनं लक्षयति विरहकालीनेति । एवं च संयोगकालीनव्युदासः ।

राम इति । चकितो व्याकुलः । वातावर्तो वात्या । एवं च स्वदुःखप्रकटने लक्ष्मणस्याऽतिदुःखं भविष्यतीति तद्गोपनात् सीतास्मृतिजन्यसन्तापव्याकुल एवास्ते इति भावः ॥ १२६ ॥

स्पर्शः स्तनतटस्पर्शो वीक्षणं वक्रवीक्षणम्।
तस्याः केलिकथाऽऽलापसमयः समयः सखे॥१२७॥

कामक्लेशजनितसकलविषयहेयताज्ञानमुद्वेगः। यथा।

गरलद्रुमकन्दइन्दुबिम्बं
करुणावारिजवारणो वसन्तः।
रजनी स्मरभूपतेः कृपाणी
करणीयं किमतः परं विधातः॥ १२८॥

तमुदाहरति स्पर्श इति। कोपि विरही वक्ति। हे सखे तस्या नायिकायाः स्तनतटस्पर्श एव स्पर्शः। स्पर्शपदं सुखविशेषजनकतां लक्षयन्नितरस्पर्शाधिकतमत्वं व्यञ्जयति। तथा च तस्या वक्रवीक्षणमेव वीक्षणम्। वीक्षणपदं सुखाऽतिशयजनकत्वं लक्षयन्नितरविलोकनाऽधिकतमत्वं व्यञ्जयति। पथ्यावक्त्रम्॥ १२७॥

उद्वेगं लक्षयति कामक्लेशजनितसकलेत्यादि। मुमुक्षोस्तथाविधज्ञानस्योद्वेगत्वनिवारणाय कामक्लेशजनितेति। तमुदाहरति गरलद्रुमेति। विरहिजनो वक्ति। इदम् इन्दुबिम्बमिन्दुमण्डलं गरलं विषं तस्य यो द्रुमः तस्य कन्दः। एवं चाऽतिदुःखदत्वं व्यज्यते। वसन्तः करुणावारिजवारणः करुणा दया सैव वारिजं कमलम्। आर्द्रचित्तभूमिकत्वादिति भावः।

स्पर्श इति। स्पर्शवीक्षणसमयपदानि सुखातिशयजनकत्वं लक्षयन्ति। इतरत् स्पर्शाधिक्यं व्यञ्जयति॥ १२७॥

गरलेति। वारिजवारण इति पाठः। वारणो वारको गजश्च। अतिनिष्करुणश्चेत्यर्थः। धारण इति पाठे करुणा त्यक्तुमशक्येति भावः। तेन हृदयस्य निष्ठुरत्वकरणेपि तदभावो व्यज्यते इत्याहुः। तत्त्वज्ञानजन्यस्य तत्त्ववारणाय कामक्लेशेत्यादि॥ १२८॥

प्रियाश्रितकाल्पनिकव्यवहारः प्रलापः। कल्पनायाः कारणमन्तःकरणविक्षेपः। तस्य च निदानमुत्कण्ठा। यथा।

अद्विसंवीक्षणं चक्षुरद्विसंमीलनं मनः।
अद्विसंस्पर्शनः पाणिरद्य मे किं करिष्यति ॥ १२९॥

तस्य वारणः वारयतीति वारणः। वसन्ते हि कमलानामभावो भवेदिति भावः। वारणपदं दयोन्मूलनसमर्थतां व्यनक्ति। तथा रजनी रात्रिः स्मरभूपतेः कृपाणी। विरहिजननिकृन्तकत्वादिति भावः। एवं सति हे विधातः सर्वकर्तृत्वादुपालम्भयोग्यत्वं ध्वन्यते। अतः परमेतदुपरि किं करणीयम्। एवं च मरणमेव ममेदानीमुपस्थितमिति व्यज्यते। एवं च तवैतादृशवस्तुविरचनाऽनुचितेति द्योत्यते। उद्वेगः स्फुट एव। मालभारणीयोवृत्तम् ॥ १२८॥

प्रलापं लक्षयति प्रियाश्रितेति। प्रियाविषयक इत्यर्थः। काल्पनिकः अन्तःकरणविक्षेपो मनोविपर्यासः।

तमुदाहरति। अद्विसमिति। कापि सहचरीं प्रत्याह हे सहचरि मे चक्षुः अद्विसंवीक्षणं न द्वयोः संवीक्षणं यस्य तदतिरिक्ताऽनवलोकीत्यर्थः। तथा मे मनः अद्विसंमीलनं न द्वयोः संमीलनं यस्य। तथा तदतिरिक्तात्मापीत्यर्थः। तथा मे पाणिः। अद्विसंस्पर्शनम्। न द्वयोः संस्पर्शो यस्य तदन्याऽसंस्पर्शीत्यर्थः। अद्य किं करिष्यति। एवं च नयनादिकरण-

प्रियाश्रितः प्रियाविषयकः। काल्पनिकः कल्पनायुक्तः। तदन्याऽविषयकं नयनादिव्यापाराणां तद्विरहे केनोपायेन निर्वाहो भविष्यतीति भावः। औत्सुक्यं कालाऽसहिष्णुता। मनोविपर्यासो मनोव्याकुलता।

औत्सुक्यसन्तापादिकारितमनोविपर्यासमुत्थप्रियाश्रितवृथाव्यापार उन्मादः । विपर्यासो व्याकुलव्यापारः । स च कायिको वाचिकश्च । कायिको यथा ।

प्रतिफलममृतांशोर्वीक्ष्य कान्तो मृगाक्ष्या
मुखमिति परिहासं कर्तुमभ्युद्यतो ऽभूत् ।
अथ शिथिलितवाचो मानमाशङ्क्य तस्याः
स्पृशति पुलकभाजा पाणिपङ्केरुहेण ॥ १३० ॥

व्यापाराणां तदन्याऽविषयकत्वेन केनोपायेन निर्वाहो भवतीति व्यज्यते ॥ १२९ ॥

उन्मादं लक्षयति औत्सुक्येति । औत्सुक्यं कालाऽसहिष्णुता । मनोविपर्यासो मनोव्याकुलता । तं विभजते कायिक इति ।

प्रथमोद्दिष्टत्वात् कायिकमुदाहरति । प्रतिफलमिति । काचित्कां चिदाह कान्तः अमृतांशोः चन्द्रस्य प्रतिफलं प्रतिबिम्बं मणिमयकुड्यादाविति भावः । अवलोक्य प्रेक्ष्य । एवं च मुखभ्रान्तियोग्यत्वमावेद्यते । मृगाक्ष्या हरिणाक्ष्याः मुखं वदनमिति हेतोः परिहासमुपहासं कर्तुम् अभ्युद्यतो ऽभूत् । उद्युक्तो ऽभूत् । अथाऽनन्तरं शिथिलितवाचः त्यक्तवाचः तस्याः प्रियायाः मानमभिमानम् आशङ्क्य पुलकभाजा रोमाञ्चवता सात्त्विकभावोदयादिति भावः । पाणिपङ्केरुहेण करकमलेन स्पृशति । अनुनयार्थमिति भावः । अत्रोपमया ऽनुप्राणितः संशयालङ्कारः । मालिनीवृत्तम् ॥ १३० ॥

प्रतिफलमिति । प्रतिबिम्बं स्पृशति । अनुनयार्थम् ॥ १३० ॥

वाचिको यथा ।

किं रे विधो मृगदृशां मुखमद्वितीयं
कन्दर्प्प दृप्यसि दृगम्बुजमन्यदेव ।
झङ्कारमावहसि भृङ्ग तनुर्न तादृक्
कर्माणि धिङ् न पुनरीदृशमीक्षणीयम् ॥ १३१ ॥

वाचिकमुदाहरति किं रे विधो इति । को ऽपि विरही वक्ति रे विधो चन्द्र । रे इति संबोधनं नीचतां गमयति । सा च प्रियाऽऽननाऽसमताम् । गर्वजनितेर्ष्यया किं दृप्यसि गर्वमावहसि अहं सुन्दर इति, इदं किं कुतः । यतो मृगदृशो नायिकायाः मुखं वदनम् अद्वितीयं सर्वोत्कृष्टताशालि । रे कन्दर्प मदन किं दृप्यसि अहमुन्मादक इति । इदं किं, कुत्सितम् । यतो मृगदृशो दृगम्बुजं नेत्रकमलम् अन्यदेवोन्मादकम् । एवं च कामिनीनयनमेवोन्मादकमिति व्यज्यते । किं च भृङ्ग भ्रमर झङ्कारं शब्दविशेषमावहसि । गर्वोद्रेकादिति भावः । इदं किम् । यतस्तादृक् तनुः तथाविधसौन्दर्योत्कर्षशालि शरीरं नास्तीत्यर्थः । एतादृशसम्भाषणमपि न समीचीनमित्याह कर्माणि एतादृशवच-

किं रे विधो इति । रे इति सम्बोधनं नीचत्वं व्यञ्जयति । तच्च प्रियाऽऽननसाम्यम् । गर्वनिबन्धनेर्ष्यया किं दृप्यसि गर्वयसे । अहं तत्सम इति गर्वयसे यतो मृगदृशो मुखमद्वितीयम् । उपमेयोपमानरहितम् । हे कन्दर्प त्वं च किं दृप्यसि । मदायुधपुष्पसमूहमपीति तव किमर्थो दर्पः । यतस्तद् दृगम्बुजमन्यदेव । त्वदायुधकुसुमेभ्यो ऽन्यदेवाऽन्तो न तवापि गर्व उचित इति भावः । किं च हे भृङ्ग त्वं किं झङ्कारमावहसि । गर्वादिति भावः । इदमप्यनुचितमिति । यतस्तव शब्दसाम्येऽपि न तादृशी तनुः । नः कर्माणि धिक् यानीदृशनायिकादर्शनप्रतिबन्धकानि । तदेवाह क्व पुनरिति ॥ १३१ ॥

मदनवेदनासमुत्थसन्तापकार्श्यादिदोषो व्याधिः । यथा ।

कोदण्डं विशिखो मनो निवसतिः कामस्य तस्या अपि
भ्रूवल्ली नयनाञ्चलं मनसि ते वासः समुन्मीलति ।
इत्थं साम्यविधौ तयोः प्रभवति स्वामिंस्तथा स्निह्यतां
तन्वाना तनुतां क्रमादतनुतां नैषा यथा गच्छति॥ १३२॥

नानि तथाविधव्यापारान् धिक् निन्द्यानीत्यर्थः । ईदृशमभिरूपशालि ईक्षणीयं कामिनीरूपं वस्तु पुनः क, दुष्प्रापमित्यर्थः । एवं च कामिनीप्राप्त्यनुकूला एव व्यापाराः समीचीना नान्ये इति द्योत्यते । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १३१ ॥

व्याधिं लक्षयति । मदनवेदनेति । रोगादिजन्यकार्श्यादिनिरासाय मदनवेदनासमुत्थेति । तमुदाहरति कोदण्डमिति । कापि दूती नायकं प्रत्याह हे सखे तस्या नायिकायाः भ्रूवल्ली नयनाञ्चलं मनश्च कामस्य कोदण्डं धनुः । विशिखो बाणः । निवसतिः स्थानम् । यथा ऽस्ति तथा तस्याः भ्रूवल्ली नयनाञ्चलं मनसि वासस्तवापि समुन्मीलति वर्तते । यद्वा कामस्य कोदण्डः रागादिजन्यकार्श्यादिवारणाय मदनेत्यादि । यथा मदनस्य कोदण्डम् विशिखो बाणः मनो निवसतिः वर्त्तते तथा तस्या अपि कोदण्डस्थानीया भ्रूवल्ली विशिखस्थाने नयनाञ्चलं तेन नव मनसि स च वर्तते । तेन प्रकारेण तयोः कामिकामिन्योः साम्यविधौ प्रभवति सति यथा सा नायिका क्रमात्तनुतां दधाना अतनुतामनङ्गतां शरीरराहित्यं न प्राप्नोति तथा स्निह्यतां तस्यां मदनसाम्यमाप्रणैतस्यां कोपकरणमनुचित्तम् । यतः एवं सति स्वरूपहानिरेव सम्पद्यते इति व्यज्यते । किं च स्वसाम्यमसहमानो मदनस्तत्प्राणाऽपहारोद्यममपि करिष्यतीति । किं च एक एव मदनो विरहिप्राणिदमने समर्थः, अथ तस्यास्तद्रूपत्वे सति तत्साहाय्यसंभृतमदः किं नकरिष्यतीति च । स्वामिन्नित्यनेन स्वातन्त्र्योपदेशाऽनर्हत्वप्रार्थनौचित्यानि व्यज्यन्ते ॥ १३२ ॥

विरहव्यथाऽऽविष्कारमात्रमेव जीवनाऽवस्थानं जडता । यथा ।

पाणिर्नीरवकङ्कणः स्तनतटी निष्कम्पमानांशुका
दृष्टिर्निश्चलतारका समभवन्निस्ताण्डवं कुण्डलम् ।
कश्चित्तार्पितया समं कृशतनोर्भेदो भवेन्नो यदि
त्वन्नामस्मरणेन कोपि पुलकारम्भः समुज्जृम्भते ॥ १ ३ ३ ॥

विशिखः मनो निवसतिस्थानं वर्तते । एवं च कोदण्डादीनां विशिखरूपाद्यनभिधानेन साधारण्यमावेद्यते । तथा तस्याः भ्रूवल्ली नयनाञ्चलं मनसि वासस्तवापि समुन्मीलति । एवं च मदनकोदण्डादिभ्यः कामिनीभ्रूवल्ल्यादीनामाधिक्यं व्यज्यते । इत्थममुना प्रकारेण साम्यविधौ अर्थान्मदनस्य तत्र च प्रभवति सति यद्वा प्रभवति मदनकोदण्डाद्यधिककामिनीभ्रूवल्ल्यादिसत्त्वेन प्रकर्षशालिनि त्वयि साम्यविधौ साम्यविधिकर्तव्यता तस्यां सत्याम् । एवं च वस्तुगतया त्वदधिका ऽप्यस्माभिः साम्ये क्रियमाणे सतीत्यर्थः । एवं च साम्ये सतीति वक्तव्ये विधिपदमधिकमिति न शङ्क्यम् । हे स्वामिन् । एतच्च प्रार्थनोचितमावेद्यते । एवं चसम्बुद्ध्यन्तरमर्थवत् । तस्यां तथा स्निह्यताम् प्रेम क्रियतां यथैषा तनुतां कार्श्यं तन्वाना विस्तारयन्ती क्रमादवस्थान्तरात् अतनुतां तनुराहित्यम् अनङ्गत्वमिति यावत् । न प्राप्नोति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३२ ॥

जडतां लक्षयति । विरहेति । तमुदाहरति पाणिरिति । दूती कां चित्प्रत्याह । स्पष्टम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ३ ३ ॥

पाणिरिति । निष्कम्पमानांशुकत्वेन प्राणानां कण्ठे स्थितिरावेद्यते । निश्चलतारकत्वं कटाक्षाद्यभावात् । निस्ताण्डवत्वेन विलासाऽभावः । कोपि सूक्ष्मतया ऽनिर्वचनीयः ॥ १३३ ॥

निधनस्याऽमङ्गलत्वान्नोदाहृतिरुदाहृता । स्वप्नचित्रसाक्षाद्भेदेन दर्शनं त्रिधा । तत्र स्वप्नदर्शनं यथा ।

मुक्ताहारं न च कुचगिरेः कङ्कणं नैव हस्तात्
कर्णात्स्वर्णाभरणमपि वा नीतवान्नैव तावत् ।
अद्य स्वप्ने वकुलमुकुलं भूषणं सन्दधानः
कोयं चौरो हृदयमहरत्तन्वि तन्न प्रतीमः ॥ १३४ ॥

चित्रदर्शनं यथा ।

नीवीं हरेदुरसिजं विलिखेन्नखेन
दन्तच्छदं च दशनेन दशेदकस्मात् ।
इत्थं पटे विलिखितं दयितं विलोक्य
बाला पुरेव न जहार विहारशङ्काम् ॥ १३५ ॥

दर्शनस्याऽवस्थामूलकत्वात्तद् विभजते स्वप्नेत्यादि । तत्र प्रथमोद्दिष्टत्वात्स्वप्नदर्शनमुदाहरति मुक्ताहारमिति । हारपदं चौर्ययोग्यतां ध्वनयति । न च कुचगिरेः हृतवान् चोरितवान् हस्तात्कङ्कणं रत्नखचितमिति भावः । कर्णाभरणमपि कर्णालङ्करणमपि । अद्य स्वप्ने निद्रायाम् बकुलमुकुलं वञ्जुलकुड्मलम्

मुक्ताहारमिति । गिरित्वेन चौरसञ्चरणयोग्यता । वकुलो वञ्जुलः । एवं च बाह्यवस्त्वपकारकः केवलहृदयापहारी विलक्षणोऽयं चौर इति द्योत्यते ॥ १३४ ॥

नीवीमिति । बालात्वेन भ्रमयोग्यता । विरहः क्रीडा । विहारशङ्कामाह । नीवीं हरेदित्यादिना । चेतश्चञ्चलतां व्याकुलतां विषयान्तरेच्छामिति यावत् । प्रियसखीत्वेन मदुक्तमवश्यं विधेयमिति व्यज्यते ॥ १३५ ॥

साक्षाद्दर्शनं यथा ।

चेतश्चञ्चलतां त्यज प्रियसखि व्रीडे न मां पीडय
भ्रातर्मुञ्च दृशौ निमेष भगवन् काम क्षणं क्षम्यताम् ।
बर्हं मूर्धनि कर्णयोः कुवलयं वंशं दधानः करे
सोयं लोचनगोचरो भवति मे दामोदरः सुन्दरः ॥ १३६ ॥

भूषणं सन्दधानः । एवं च निकुञ्जवसतिलालसत्वमावेद्यते । हृदयं मच्चित्तमहरत् अयं कश्चौर इति न प्रतीमः न जानीमः । एवं च बाह्यदृश्यभूषाऽपहारकास्तस्कराः सन्ति विदिताः, परं तु आन्तराऽदृश्यहृदयापहारी न कोपि विदित इति द्योत्यते । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १३४ ॥

चित्रदर्शनमुदाहरति नीवीमिति । का चित्काचिद्वाह बाला मुग्धा । एवं च भ्रान्तियोग्यत्वं ध्वन्यते । पटे विलिखितं चित्रितं दयितम् । एवं च दर्शनयोग्यत्वं ध्वन्यते । विलोक्य पुरेव पूर्ववत् किमयं नीवीं हरेत् मोचयेत् तथा उरसिजं कुचं नखेन विलिखेत् नखक्षतानि दद्यादित्यर्थः । तथा दन्तच्छदमधरं दशनेन दन्तेन अकस्मादतार्कितं दशेत् । इत्थं विहारशङ्कां केलिभयवितर्कं न जहार न तत्याज । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १३५ ॥

साक्षाद्दर्शनमुदाहरति चेत इति । नायिका का चित्स्वचित्तादीन् प्रत्याह हे चेतः चञ्चलतां व्याकुलतां विषयान्तरेच्छां मां प्रियदर्शनोद्युक्तां भ्रातर्निमेष त्वं दृशौ मुञ्च । दर्शने त्वमन्तरायो मा भूरित्यर्थः । भगवन् काम भगवत्त्वेन क्षमायोग्यता । क्षम्यताम् । मनसोऽवधारणार्थमिति भावः । बर्हं मयूरपिच्छम् । सोयं प्रसिद्धविभवः । एवञ्च स्पृहणीयदर्शनत्वम् । दामोदरत्वेन व्यसनशालिता । तेन दुर्लभत्वं लोचनविषयो भवति ॥ १३६ ॥

माध्वीकस्यन्दसन्दोहसुन्दरीं रसमञ्जरीम् ।
कुर्वन्तु कवयः कर्णभूषणं कृपया मम ॥ १३७ ॥
तातो यस्य गणेश्वरः कविकुलाऽलंकारचूडामणि-
र्देशो यस्य विदेहभूः सुरसरित्कल्लोलकिर्म्मीरिता ।

त्यज । हे सखि प्रियसखि । एवं च मदुक्तमवश्यं विधेयमिति व्यज्यते । व्रीडे लज्जे मां प्रियदर्शनोत्कां न पीडय । मनीषित-भङ्गादिति भावः । तथा भ्रातर्बन्धो । दर्शनसुखदातृत्वादिति भावः । निमेष पक्ष्मपात दृशौ नेत्रे मुञ्च । तावानेऽवान्तराय इति भावः । तथा काम क्षणं क्षम्यताम् । मनसो ऽवरोधना-र्थमिति भावः । किमर्थमित्यत आह । मूर्द्धनि मस्तके बर्हं म-यूरपिच्छं कर्णयोः कुवलयं करे वंशं दधानः सोयं प्रसिद्धवि-भवः सुन्दरः । एवं च स्पृहणीयदर्शनत्वं ध्वन्यते । दामोदरः श्रीकृष्णः । एवं च व्यसनशालित्वं तेन च दुर्लभदर्शनत्वमावे-द्यते । लोचनविषयो भवति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३६ ॥

ग्रन्थसमाप्तिं सूचयन् कविः स्वकृतग्रन्थश्रवणाऽङ्गीकारं प्रार्थयते माध्वीकेति । माध्वीकस्य मधुनः स्यन्दः प्रस्रवः तस्य सन्दोहः सारसंग्रहस्तेन सुन्दरी मनोहरा । अथ वा माध्वीक-स्यन्दसन्दोहा चासौ सुन्दरी चेति विग्रहः । रसमञ्जरी ग्रन्थ-नाम । कृपया कवयः कर्णभूषणं कुर्वन्तु । शृण्वन्तु । अन्या मञ्जरी माध्वीकस्यन्दसन्दोहसुन्दरी कर्णाऽवतंसीक्रियते इति लौकिकम् ॥ १३७ ॥

तात इति । यस्य कविकुलाऽलङ्कारचूडामणिः कविवर्गा-

स्यन्दसन्दोहः प्रस्रवसारसंग्रहः । तेन सुन्दरी तद्वती चासौ सुन्दरीति वा ॥ १३७ ॥

संमत् १८ ३१ पौ० कृ० २ । ५ । ५०म०

पद्येन स्वकृतेन तेन कविना श्रीभानुना योजिता
वाग्देवीश्रुतिपारिजातकुसुमस्पर्द्धाकरी मञ्जरी ॥ १ ३ ८ ॥

इति श्रीमद्भानुदत्तविरचिता रसमञ्जरी संपूर्णा ॥

लङ्करणशिखामणिः गणेश्वराख्यस्तातो जनकः । तथा यस्य सुरसरितो भागीरथ्याः कल्लोलैर्जलतरङ्गैः किर्म्मीरिता चित्रिता। चित्रं किर्मीरकल्माषेत्यमरः । वाग्देव्याः सरस्वत्याः श्रोत्रे यत्पारिजातकुसुमं तत्सदृशी मञ्जरीव जयतु आकल्पं तिष्ठतु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३८ ॥

इति श्रीमदनन्तपण्डितविरचिता व्यङ्ग्यार्थकौमुदी नाम रसमञ्जरीव्याख्या संपूर्णा ।

पद्येनेत्येकत्वमविवक्षितम् ॥ १३८ ॥

इति श्रीकालोपनामकशिवभट्टसुतनागेशभट्टकृतो रसमञ्जरीप्रकाशः समाप्तः ।

शुभम् ॥

BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS:
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
Nos. 83. 84. &. 87.

रसमञ्जरी ।

श्रीभानुभट्टप्रणीता
अनन्तपण्डितकृतव्यङ्ग्यार्थकौमुद्या
नागेशभट्टकृतप्रकाशेन च सहिता ।

RASAMANJARI

BY
BHÂNU BHATTA,
With the Commentaries
VYANGYÂRTHAKOUMUDÎ OF ANANTA PANDIT
AND PRAKÂSA OF NÂGESA BAHTTA.

EDITED BY
Râma Sâstri Tailanga,
PROFESSOR, GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

BENARES.
Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidyâ vilas Press,
BENARES.
1904.

सव्याख्यरसमञ्जर्याः शुद्धिपत्रम् ।

पृ०	प०	अ०	शु०
३	८	दन्द.	इचन्द्र.
६	७	लास्या	लाऽऽस्या.
१०	१	भङ्ग-	भृङ्ग-
१६	५	त्वेक्.	त्वेक.
२०	९	नात्।	नात्
२८	२२	सुर.	सुत्र.
२९	२	नीवी	नीवी-
२९	१०	यामो.	यामौ.
३०	२१	नारु.	तारु.
३२	४	पिधा.	विधा.
३७	२	करा इ.	करादि.
४०	१८	र्तव्य.	र्तव्यत्व.
४८	१८	दिन	दिना
४९	१७	निव.	निब.
५०	७	त्यर्यः	त्यर्थः
५२	२१	यवा.	पचा.
५२	२१	रती.	री.
५७	२१	षदन्ति	षदाति
५९	१७	हस्तङ्कु.	हस्ताङ्कु-
६०	२	कोपप.	कोप.
६०	१६	लुषाकृ.	लुषीकृ.
६१	१	ऽननां	ऽऽननां
६१	११	काननमम.	काननम.
६४	५	क्रीतं	क्रीडितं
६४	९	पाटः	पाठः
६६	८	मर्पि	मपि
६७	५	षालिती	षालिनी

पृ०	प०	अ०	शु०
६७	१९	सम्भवती.	सम्भवी.
७२	९	नगोग्य.	नयोग्य.
७२	१३	लमल्लि.	लर्वल्लि.
७३	९	लमल्लि	लर्वल्लि.
७३	२४	चा"त्राऽस	चाऽत्रा"ऽस-
७५	१६	देवं	देव
७९	२१	लकिका	लतिका
८०	३	गडस्थ.	गण्डस्थ.
८३	५	विवरह.	विरह.
८४	१७	तरणी	तरुणी
८५	१३	आनतान	आततान
८६	४	किं चित् कु	किञ्चित्कु.
८६	१८	योभ्रान्ता	योर्भ्रान्ता
८७	८	देशेन	देशेनेति
८७	१३	मगन.	गमन.
९०	१५	यां विना ध.	यां ध.
९५	१८	प्रियमुक्त.	प्रियभुक्त.
९६	१४	भता	भर्ता
९६	२२	पवव.	पत्र व.
९८	५	नैत्रयोः	नेत्रयोः
१००	१३	गोस्खलन	गोत्रस्खलन.
१०१	१०	ऽनोचित्यं	ऽनौचित्यं
१०३	७	वदयति	वेदयति
१०४	१९	तिर्यग्व	तिर्यग्वि.
१०७	११	थानायकानां	थानायिकानां
१०८	१६	निर्याक्तिक.	निर्युक्तिक.
१०८	१८	गर्वाय	वर्गाय

पृ०	प०	अ०	शु०
११०	१७	भर्तुका.	भर्तृका.
११५	६	हरिपेद	हरिपदेन
११७	२०	गय्यतीव	मय्यतीव
११८	२१	गवषणे	गवेषणे
११९	१०	पतर्यां	पतां
१२२	७	भेत्सितः	भर्त्सितः
१२४	८	मान्यन्यव.	मान्यव.
१२८	२०	थानये	था नयने
१२९	५	रोरति	रोरिति
१३१	१०	रीरपदं	रीपदं
१३२	९	तर्वत्रा.	सर्वत्रा.
१३८	२२	न्तमिर्ति	न्तमिति
१३९	६	तख्यपि	सख्यपि
१४२	१४	मूर्धि	मूर्ध्नि
१४२	१५	मूर्धि	मूर्ध्नि
१४६	१०	अद्यपि	अद्यापि
१४९	१	प्रतिषध.	प्रतिषेध.
१४९	२५	तुष्पयो.	पुष्पयो.
१५१	३	सि जो	सिजो.
१५२	२३	भावः॥६२॥	भावः।
१५३	२५	६३	६२
१५५	९	करु.	कर.
१५७	१७	स्मेरो-	स्मेरा-
१५९	७	कनके.	कनकके.
१६५	१९	बष्टम्भाः।	वष्टम्भाः।
१६७	१३	नागन्याङ्गना	नामन्याङ्गना
१७४	१०	विक्रीतं	विक्रीडितं
१७५	२५	निशामु	निशासु
१७८	२३	अत्राथे	अत्रार्थे
१७९	७	धभ्रे	दभ्रे
१७९	१७	माहं	माह
१८१	९	त्रिनिमक.	विनिगमक.
१८१	१०	सम्भो.	सम्भोग.
१८१	१२	क्रिडितं	क्रीडितं
१८३	२६	जीतिने.	जीविते
१९०	६	विक्रीतं	विक्रीडितं
१९३	१०	देर्घ्यं	दैर्घ्यं
१९४	१६	कलपतेव	कल्पलतेव
१९४	१८	दुव.	द्रुव.
१९६	१०	प्रयासि	प्रेयासि
२००	६	लिपटली	ऽलिपटली
२०२	२५	कलपाण.	कल्याण.
२०६	१३	प्रकाशश्यते	प्रकाश्यते
२०७	१९	उपय-	उभय.
२११	१९	उक्तत्वन.	उक्तत्वेन
२२०	२२	त्यगः	त्यागः
२२१	११	लीवचन	लीनवचन
२२४	१४	भार्गे	मार्गे
२२६	१	भङ्गी वनं	भङ्गीर्धनं
२२६	४	द्रांत	द्रुति
२२७	१७	अनाचित्य.	अनौचित्य.
२२९	३	स्फूजति	स्फूर्जति
२३१	७	विकीडितं	विक्रीडितं
२३२	१७	कांहरणा.	कोदाहरणा.
२३६	१०	त्वत्यथं	त्वत्पथं
२३९	४	कन्दइन्दु	कन्द इन्दु.
२४३	२६	नकारिष्य.	न करिष्य.
२४४	१६	चसम्बु-	च सम्बु-
२४७	८	नेऽत्रान्त-	नेयाऽन्त-

टि० ६३ श्लोकस्य प्रकाशः पुस्तकद्वये ऽपि नोपलब्धः।

रसमञ्जरीविषयसूची ।

रसमञ्जरीधृतानां श्लोकानां
वर्णक्रमेण सूची ।

रसमञ्जरीप्रतिपाद्यविषयाणां वर्णक्रमाऽनुसारिणी सूची ।